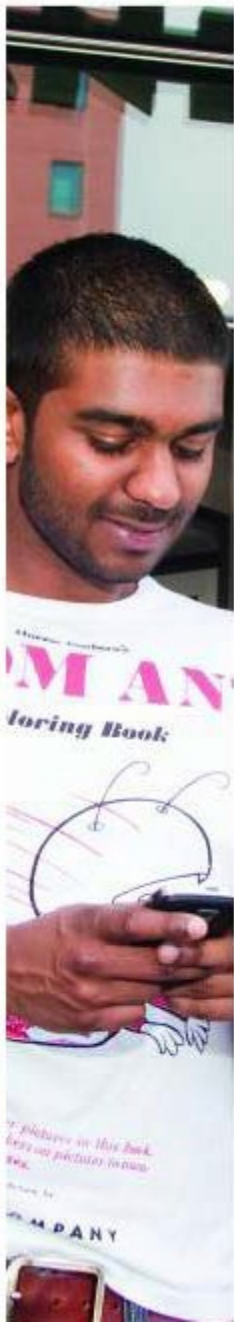


**Cees Bronsveld**

***“Het is mijn hobby niet!”***

**Rotterdammers over hun initiatieven in de buitenruimte**



Onderzoek en Business Intelligence (OBI),  
in opdracht van het Cluster Stadsontwikkeling (SO),  
gemeente Rotterdam

© 2016 Onderzoek en Business Intelligence (OBI)

Postadres:  
Postbus 21323  
3001 AH Rotterdam

Telefoon: (010) 267 15 00  
E-mail: [onderzoek@rotterdam.nl](mailto:onderzoek@rotterdam.nl)  
Website: [www.rotterdam.nl/onderzoek](http://www.rotterdam.nl/onderzoek)

**Cees Bronsveld**

***“Het is mijn hobby niet!”***

**Rotterdamers over hun initiatieven  
in de buitenruimte**



# Inhoudsopgave

<b>Voorwoord</b>	<b>7</b>
<b>1. Inleiding</b>	<b>9</b>
1.1 Achtergrond van het onderzoek	9
1.2 De onderzoeksvragen	9
1.3 Onderzoeksmethoden en leeswijzer	10
1.4 De geselecteerde projecten	11
<b>2. De initiatieven</b>	<b>13</b>
2.1 Rotterdamse Munt (Feijenoord)	13
2.2 Hefpark (Feijenoord)	15
2.3 Hondenspeeltuin Bello (Blijdorp)	16
2.4 Witte Bollen (Ommoord)	18
2.5 Dorpstuin Rozenburg (Rozenburg)	19
2.6 Tuin op de Pier (Lloydkwartier)	20
2.7 Dakpark (Delfshaven)	22
2.8 Voedselbos Kralingen	24
2.9 Wijkstuin De Esch (Kralinger Esch)	25
2.10 Tussentuin (Oude Westen)	27
2.11 Buurtuin Wilgenhagen (IJsselmonde)	28
2.12 Laurens Delfshaven	29
2.13 Natuurspeeltuin Ruige Plaat (Hoogvliet)	31
2.14 Wollefooppengroen & co (Zevenkamp)	32
2.15 Gandhituin (Noord)	34
2.16 Blokkentuin (Noord)	34
2.17 Geveltuin Snelfilterweg (Kralinger Esch)	36
2.18 Voedselbos Vlaardingen	37
<b>3. Bewonersinitiatieven als democratische vernieuwing</b>	<b>39</b>
3.1 Participatieve versus representatieve democratie	39
3.2 Democratiseringsinitiatieven in Rotterdam	40
3.3 Burgerinitiatieven: democratie en politiek	45
<b>4. Analyse</b>	<b>53</b>
4.1 Succes- en faalfactoren	53
4.2 Competenties en het Mattheüs-effect	56
4.3 Vrijwilligers	60
4.4 “Verplicht vrijwilligers”	64

4.5 Rotterdamse Stijl	66
4.6 Aansprakelijkheid	67
4.7 Sociale ondernemers	68
4.8 De kunst van het loslaten	69
<b>5. Slotbeschouwing</b>	<b>75</b>
<b>Literatuur</b>	<b>79</b>
<b>Bijlagen</b>	<b>103</b>
<b>Bijlage 1: Geïnterviewde respondenten</b>	<b>105</b>
<b>Bijlage 2: MAEXchange Rotterdam</b>	<b>107</b>
<b>Bijlage 3: Bezochte studiedagen e.d.</b>	<b>107</b>
<b>Bijlage 4: Overeenkomst voor zelfbeheer buitenruimte</b>	<b>113</b>
<b>Bijlage 5: Handelingsperspectief Private initiatieven in de openbare ruimte</b>	<b>117</b>

## Voorwoord

Voor u ligt een verslag van een onderzoek naar het reilen en zeilen van een aantal Rotterdamse private initiatieven in de buitenruimte. De rapportage behandelt 18 van die initiatieven: 17 in Rotterdam en 1 in de aanpalende gemeente Vlaardingen.

De stad verandert. De gemeente doet een toenemend beroep op het eigen initiatief van de burgers. De stad zal daarom meer en meer naar de burgers moeten gaan luisteren.

Als onderzoeker had ik het voorrecht 18 van die initiatieven nader te kunnen bekijken.

Het werden verre van uitputtende beschrijvingen. Maar een aantal problemen kwamen in de gevoerde gesprekken wel, 'luid en duidelijk', ter tafel.

De verhalen zijn veelal positief, maar kritisch, zeker ook over de rol van de gemeente. Het is van belang dat de lezer zich daarbij realiseert dat dit rapport geschreven werd vanuit het perspectief van de initiatiefnemers. De verhalen van die initiatiefnemers zijn niet objectief of representatief maar wel exemplarisch: ze leveren typerende verhalen op, interpretaties van gebeurtenissen, voorbeelden die naar alle waarschijnlijkheid voor vele andere gevallen staan. Als zodanig, als een neerslag van ervaringen, zijn ze belangrijk en leveren ze leermomenten voor de gemeente en andere betrokkenen op.

"Het is mijn hobby niet", verzuchtte een initiatiefnemer van het *Hefpark*. Hij gaf daarmee vooral aan dat hij serieus genomen wil worden. Niet omdat hij zichzelf zo belangrijk vindt, wel omdat hij samen met anderen een initiatief startte dat belangrijk is voor de buurt, voor de stad. Niet zomaar een hobby dus, zijn initiatief, maar een wezenlijke bijdrage aan wat Rotterdammers in hun stad belangrijk vinden. Zijn verzuchting werd de titel van dit onderzoeksverslag.

Ik wil een aantal mensen die bij de totstandkoming van dit verslag een rol speelden bedanken.

Allereerst Annemieke Fontein, Michel te Brake en Pieter Bol, allen werkzaam bij het gemeentelijk cluster Stadsontwikkeling, voor het verstrekken van de onderzoeksopdracht.

Het onderzoek werd begeleid door een ambtelijke commissie waarin zitting hadden: Josine van den Bogaard (Maatschappelijke Ontwikkeling), Annemieke Fontein (tot 1.7.2015), Tamara van der Hoek (Kennispunt Inspraak en Participatie), Michel te Brake, Kees van Oorschot (Stadsontwikkeling) en Aat Brand (OBI / BCO). Dank voor hun betrokkenheid, begrip en geduld. Zonder hun bemoeienis was dit een kwalitatief beduidend minder eindproduct geworden.

Dank aan inmiddels ex-collega en 'stadsboerin' Caroline de Vlaam voor het afnemen van een aantal interviews.

Dank aan collega Rob Weggeman voor het kritisch doornemen van mijn teksten.

Dank bovenal aan de respondenten die hun ups en downs met mij als gemeentelijk onderzoeker wilden delen en daarbij, gelukkig, geen blad voor de mond namen.

Rotterdam, mei 2016,  
Cees Bronsveld





# 1. Inleiding

## 1.1 Achtergrond van het onderzoek

In 2013 liet de Denktank Stadslandbouw van de gemeente Rotterdam onderzoek doen naar sociale effecten van stadslandbouw. De resultaten van dat onderzoek verschenen begin 2014.<sup>1</sup> Tijdens dat onderzoek kwam een aantal nieuwe vragen naar voren, vragen die belangrijk genoeg geacht werden om, zo mogelijk, in vervolgonderzoek te beantwoorden.

## 1.2 De onderzoeksvragen

Aanvankelijk werd meer inzicht in het reilen en zeilen van stadslandbouwinitiatieven wenselijk geacht. Waar lopen initiatiefnemers en andere vrijwilligers zo al tegen aan?

Deze vraag bleek ook te leven bij beleidsmedewerkers van de gemeentelijke clusters Stadsontwikkeling (SO) en Stadsbeheer (SB) te leven, en dan niet alleen aangaande stadslandbouwinitiatieven maar breder: in principe aangaande *alle* private initiatieven in de buitenruimte. Het ging daarbij om vervolgvragen voortvloeiend uit ander onderzoek.<sup>2</sup>

De *eerste centrale onderzoeksvraag* werd aldus de vraag naar waar initiatiefnemers en andere betrokkenen zo al tegen aan lopen, in het verleden, bij de start van hun initiatief, alsook later, bij het dagelijkse beheer van het initiatief. Daarbij is uiteraard vooral gekeken naar die zaken waar de gemeente iets mee zou kunnen.

Kort geformuleerd luidt de vraag als volgt: *waar lopen initiatiefnemers zo al tegenaan en wat kan de gemeente daarvan leren?* .

Een tweede centrale onderzoeksvraag die beantwoord zal gaan worden is de vraag in hoeverre burgerinitiatieven sociale ongelijkheid kunnen tegengaan, en, vooral, hoe reëel het gevaar is dat die initiatieven de ongelijkheid - via een mechanisme dat in de sociale wetenschappen bekend werd als het Mattheüs-effect<sup>3</sup> - juist zouden gaan versterken.

Kort geformuleerd luidt deze vraag als volgt: komen in de beter bekend staande wijken meer initiatieven van de grond dan in andere wijken en zo ja: hoe komt dat?

Met deze twee onderzoeksvragen als leidraad werd begin 2015 gestart met het onderzoek.

Een derde onderzoeksvraag, die naar succes- en faalfactoren bij initiatieven in de buitenruimte, is in de loop van het onderzoek minder centraal komen te staan. Duidelijk werd dat dit onderzoek

---

<sup>1</sup> Bronsveld 2014.

<sup>2</sup> Kik 2014; vgl. Kik e.a. 2014.

<sup>3</sup> Merton 1968.

weinig kon toevoegen aan de verworven inzichten in de uitgebreide literatuur hierover: er werden intussen meer dan honderd succes- en faalfactoren geïdentificeerd.

Flinke stappen op dit gebied werden onder meer gezet door de Rotterdamse onderzoekers Van der Zwaard en Specht, in een tweetal studies. Allereerst in de literatuurstudie *Betrokken bewoners. Betrouwbare overheid* die zij verrichten in opdracht van de Rotterdamse *Kenniswerkplaats Leefbare Wijken*.<sup>4</sup> Hierin onderzoeken zij aan de hand van de literatuur onder meer de vraag naar de bereidheid van burgers om actief te worden in buurt of wijk. En wat de overheid daaraan kan doen – dan wel vooral moet laten.

Tot een verdieping van deze bevindingen kwamen zij vervolgens in een doorwrochte studie van één initiatief, *De Leeszaal* in het Oude Westen, een initiatief dat zij als weinig anderen van binnenuit kennen.<sup>5</sup>

in het analyse-hoofdstuk van dit rapport wordt de literatuur over succes- en faalfactoren kort besproken.

### 1.3 Onderzoeksmethoden en leeswijzer

De twee voorliggende onderzoeksvragen zijn met behulp van een tweetal onderzoeksactiviteiten beantwoord.

Dit onderzoek heeft een empirisch deel. Daartoe werd een 18-tal initiatieven geselecteerd en onderzocht. Dat wil zeggen: zo mogelijk werden de initiatiefnemers geïnterviewd, doorgaans werd er ook, veelal informeel, gesproken met meerdere vrijwilligers en bezoekers. De interviews werden gehouden in de periode februari tot en met december 2015. Ook werd relevante projectdocumentatie, websites, krantenartikelen, etc. bestudeerd.

Daarnaast werd er een literatuuronderzoek uitgevoerd.

In de sociaalwetenschappelijke literatuur over burgerinitiatieven bleek heel veel aandacht te worden besteed aan de democratische en politieke aspecten van burgerinitiatieven. Gelet op de aandacht die het zittende Rotterdamse College van B & W heeft voor democratische vernieuwing enerzijds en de relatieve onbekendheid van die literatuur anderzijds is besloten hier ruimschoots aandacht te besteden. Het derde hoofdstuk van dit rapport is er in zijn geheel aan gewijd.

Het ‘verhaal’ van de gemeente is hier slechts bij uitzondering meegenomen.

Van belang is wel daar te melden dat de gemeente Rotterdam zich tijdens de onderzoeksperiode in een relatief ingrijpend reorganisatieproces bevond. In dit proces gingen onder meer gemeentelijke diensten op in nieuw gevormde clusters (vanaf 2012) en kwamen er in de plaats van de deelgemeentes *gebieden* en *gebiedscommissies* (maart 2014).

---

<sup>4</sup> Van der Zwaard en Specht 2013.

<sup>5</sup> Specht en Van der Zwaard 2015. Wat hierbij ook hielp, denk ik, is dat Van der Zwaard behalve stadssocioloog ook ontwikkelingspsycholoog is.

In Hoofdstuk 2 worden de projecten besproken. In Hoofdstuk 4 worden de verhalen van de respondenten, aan de hand van een aantal daarin naar voren komende thema's geanalyseerd. Die thema's en verhalen worden vervolgens gespiegeld aan hetgeen er in de sociaalwetenschappelijke literatuur over te vinden is.

Een aantal mogelijk te leren lessen zijn te vinden in een kort vijfde hoofdstuk, de slotbeschouwing.

## 1.4 De geselecteerde projecten

Initiatiefnemers van projecten in de buitenruimte zijn er in vele soorten en maten. In de studie *Vormgeven aan de spontane stad* noemen de onderzoekers Hajer en Urhahn er zes: beleggers, ontwikkelaars, woningcorporaties, (sociale) ondernemers, bewoners en kunstenaars.<sup>6</sup> De eerste twee werden niet in dit onderzoek betrokken.

Bij de selectie van de initiatieven lag, op verzoek van de opdrachtgever, het accent op buurtmoestuinen en andere 'stadslandbouwachtige' projecten. Daarnaast werd een hondenspeelplaats, een natuurspeelplaats en een kunstproject in de selectie opgenomen.

De geselecteerde projecten geven geen *representatief* beeld van 'de' Rotterdamse initiatieven. Dat werd in deze studie ook niet nagestreefd. Ze worden wel beschouwd als leerzame voorbeelden. Daarom is ook geprobeerd om zoveel mogelijk *verschillende* initiatieven te bekijken ten einde goed in beeld te kunnen krijgen waar burgers bij een initiatief in de buitenruimte zoal tegenaan (kunnen) lopen.<sup>7</sup>

<sup>6</sup> Een uitgebreide beschrijving van de te onderscheiden typen initiatiefnemers geven Hajer en Urhahn 2012, pp. 58 – 68.

<sup>7</sup> Zie voor de methodologische achtergronden van deze *exemplarische* methode bijv. Coenen 1987.

Bij de selectie van deze initiatieven is ook gekeken naar *spreiding over de stad* (Noord / Zuid) en *type initiatief*: (A) buurt(moes)tuin, (B) speeltuin, (C) geveltuin en (D) kunstproject.

<i>Naam initiatief</i>	<i>Noord / Zuid</i>	<i>type</i>
Rotterdamse Munt	Z	A
Hefpark	Z	A / B
Hondenspeelplaats Bello	N	B
Witte Bollen	N	D
Dorps tuin Rozenburg	-	A
Tuin op de Pier	N	A
Dakpark	N	A / B *)
Voedselbos Kralingen	N	A
Wijk tuin De Esch	N	A
Tussentuin	N	A
Buurt tuin Wilgenhagen	Z	A / B
Laurens Delfshaven (Rustenburg)	N	A
Natuurspeelplaats Ruige Plaat	Z	B
Wollefoppengroen & co	N	A / B
Gandhituin	N	A
Blokkentuin	N	A
Geveltuin Snelfilterweg	N	C
Voedselbos Vlaardingen	-	A

\*) Het Dakpark – een wijkpark - kent ruime speelmogelijkheden, waaronder ook een speeltuin.

In deze verslaglegging is er steeds voor gekozen vooral die ervaringen weer te geven die door de respondenten als belangrijk werden ervaren.

De initiatiefnemers en andere betrokkenen spaarden hierbij de gemeente en de gemeenteambtenaren niet. De lezer wordt er dan ook nadrukkelijk op gewezen dat dit voor alles een onderzoek is naar *de visie van burgers* op het reilen en zeilen van hun initiatieven. Kritiek op belangrijke spelers waar zij mee te maken hebben, de gemeente niet uitgezonderd, ligt dan in de lijn der verwachting.

Niet alle vragen waren voor alle initiatieven van even groot belang. Een aantal kwesties bleken op meerdere initiatieven te spelen. Om herhalingen te voorkomen werden deze niet altijd gerapporteerd.

## 2. De initiatieven

In dit hoofdstuk staan de 18 geselecteerde initiatieven centraal. Bij de presentatie is afgezien van uitgebreide projectbeschrijvingen. Deze zijn voor het betoog niet onmiddellijk relevant. Bovendien beschikken de meeste projecten over even prachtige als informatieve websites. Vaak zijn er ook elders goede projectbeschrijvingen verschenen: daar zal zo mogelijk naar verwezen worden.

De nadruk in de verslaglegging van de gehouden interviews ligt op de antwoorden die de respondenten gaven op de vraag “waar zijn jullie zo al tegen aangelopen”, en daarmee vooral op de faalfactoren. Uiteraard is er ook gevraagd naar de succesfactoren. Maar het zal duidelijk zijn dat het niet altijd duidelijk is waar het succes van een initiatief nu precies aan toegeschreven moet worden.

De respondenten kregen inzage in de conceptversies van de projectbeschrijvingen en brachten waar nodig correcties en aanvullingen aan.

### 2.1 Rotterdamse Munt (Feijenoord) <sup>1</sup>

De plannen van initiatiefneemster Ingrid Ackermans voor de *Rotterdamse Munt* dateren uit 2012. De gemeente en de toenmalige deelgemeente Feijenoord regelden grond en vergunningen. De kwekerij beslaat in totaal zo'n 3500 m<sup>2</sup>. De tuin ging officieel van start in 2014.

De tuin wordt gerund als een leerwerkbedrijf. Financiële ondersteuning kwam er van fondsen, sponsors en, in steeds in mindere mate, de gemeente. Er wordt gelegenheid geboden voor een werkervaringsplek (vrijwilligers werkgelegenheid) aan herintredende mannen en vrouwen tussen 40 en 65 uit de buurt. *Rotterdamse Munt* verzorgt ook natuur-educatielessen, workshops, lezingen en festivals. Er worden kruiden en kruidenproducten verkocht aan lokale horecabedrijven en particulieren. Ook exploiteert men een terras.

Het uiteindelijke doel is om uit te groeien tot een zelfstandige sociale onderneming waarvoor een duurzaam verdienmodel wordt ontwikkeld.<sup>2</sup> Ackermans: “De afgelopen jaren is duidelijk geworden dat de arbeidsmarkt in razend tempo verandert en dat grote groepen – met name laagopgeleide mensen en mensen met een ‘zekere’ beschadiging - geen betaald werk meer zullen vinden. Uit allerlei onderzoek en cijfers blijkt dat de arbeidsmarkt vooral meer werk zal gaan opleveren voor hoogopgeleiden, voor mensen die goed met een hoge werkdruk en dergelijke kunnen omgaan. Op de EVR-website<sup>3</sup> las ik dat voor elke fte van een hoogopgeleide er maar werk zal zijn voor maximaal 0.5 fte middel- of laagopgeleiden. Tegen deze achtergrond is het niet langer geloofwaardig dat wij via de tuin, de winkel of ons terras mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt een reëel perspectief kunnen bieden. Daarnaast is er ook steeds minder geld

---

<sup>1</sup> Zie ook <http://rotterdamsemunt.nl/> en <http://www.bureaubotersloot.nl/project/2013/10/rotterdamse-munt/>

<sup>2</sup> Igalla 2015, p. 61.

<sup>3</sup> Zie <http://evr2016.publizines.nl/> (Economische Verkenningen Rotterdam).

beschikbaar voor dagbesteding en zorg, terwijl de groep die buiten de boot valt alleen maar groter wordt. Wanneer mensen niet structureel meedoen ontstaan er allerlei persoonlijke en sociale problemen die ook de ontwikkeling van een wijk zullen gaan afremmen.”

De tuin kreeg aanvankelijk geld van het burgerschapsbeleid van JOS (de toenmalige dienst Jeugd, Onderwijs en Samenleving): €20.000 voor een project om mensen de gelegenheid te bieden om maatschappelijk te participeren. Ook van de GGD werden – incidenteel - bijdragen ontvangen. Ackermans: “We zouden hier in de toekomst structureler op willen inzetten door mee te doen aan aanbestedingen in samenwerking met zorg- of welzijnsorganisaties. Vast staat dat wij voor een aantal mensen veel kunnen betekenen. Het is hier veilig, mensen komen bij ons tot rust. En een aantal van onze vrijwilligers is op een gegeven moment inderdaad gaan solliciteren en vond betaald werk. De tuin is in dat opzicht zondermeer een succes. We hebben veel meer kwetsbare mensen aangetrokken dan we verwachtten. Ook meer trouwens dan we eigenlijk aankunnen.”

Over de gebiedscommissie bestaat onduidelijkheid. Ackermans: “We zien niet goed hoe er gewogen wordt, hoe aanvragen nu eigenlijk beoordeeld worden. Het komt op mij soms nogal willekeurig over. Het gaat vanuit ons perspectief allemaal nogal moeizaam.” Zij noemt als voorbeeld een subsidieaanvraag voor een aantal buurtactiviteiten die de *Rotterdamse Munt* in 2015 organiseerde, waaronder het *Herfstfestival*. “Daarin hadden we de verwachte bezoekersaantallen opgenomen, gebaseerd op onze ervaringen uit 2014. Uiteindelijk kwamen er meer dan het dubbele aantal bezoekers. Onze subsidieaanvraag werd echter maar voor een kwart gehonoreerd met als argument dat men niet geloofde dat we de genoemde aantallen zouden halen. Eigenlijk zou de subsidie niet moeten afhangen van bezoekersaantallen, het organiseren van een festival kost nu eenmaal veel tijd, of er nou 150 of 600 mensen komen.” Veelzeggend was ook Ackermans’ verzuchting in een gemeentelijke publicatie: “Neem stelling. Nee is ook een antwoord.”<sup>4</sup> Zij voegt daar nu aan toe: “Nee, we vinden het niet belangrijk wat jullie aan het doen zijn, het heeft geen toegevoegde waarde voor de stad. Dat is ook een goed antwoord.”

Intussen denkt zij dat er binnen het initiatief nog een en ander verbeterd kan worden. “De verkoop van de kruiden en de munt zou omhoog kunnen. Men vindt ons te duur, zeer ten onrechte. We leveren voor een concurrerende prijs een betere kwaliteit dan de horeca- groothandel. En die haalt zijn spullen helemaal uit Israël. En die smaken echt minder. Onze marketing moet beter.”

*De Rotterdamse Munt kent als sociale onderneming een aantal problemen. Er wordt naarstig gezocht naar een duurzaam verdienmodel. Het project doet aan re-integratie maar de gemeente stelt aan een eventuele financiële bijdrage daarvoor uitstroomgaranties als voorwaarde. Het project zou dagbesteding kunnen aanbieden maar men is als kleine speler bij aanbestedingen zo*

---

<sup>4</sup> Ackermans in: Gemeente Rotterdam 2015, pp. 8 – 9.

*goed als kansloos. De procedure om gemeentelijk subsidies aan te vragen via de gebiedscommissie wordt als te bureaucratisch en als niet transparant ervaren.*

*Tot de eigen mogelijkheden behoort het vergroten van de verkoop door de marketing te verbeteren.*

## 2.2 Hefpark (Feijenoord)<sup>5</sup>

In Feijenoord bestonden een tijdlang plannen voor nieuwbouw rond de Stieltjesstraat. Er werden flinke blokken afgebroken. Maar gebouwd zou er uiteindelijk niet worden. De buurt verloederde. Buurtbewoner Bas Sala, in 2000 afgestudeerd in de richting *Mens en Publieke Ruimte* aan de *Design Academy* in Eindhoven, raakte in gesprek met de Deelgemeente Feijenoord. Hij zou met een tweetal andere buurtbewoners het initiatiefgroepje vormen van wat uiteindelijk het *Hefpark* zou gaan worden.

De deelgemeente had een duidelijke inbreng. Het idee voor een BMX-fietsparcours bij het park kwam van de deelgemeente.

Het plan was om het park stap voor stap, organisch, te laten groeien. De wijk dacht mee, maar, zo stelt Sala: “Er is hier in de wijk gemeenschapszin, en daar zijn wij als initiatiefgroep heel erg blij mee. Maar het is hier wel anders dan in Delfshaven of in het Oude Westen: daar zijn buurtbewoners veel activistischer ingesteld. En we weten ook dat niet iedereen meedoet. Dat vinden we overigens niet zo heel erg. Van belang is wel dat iedereen mee *kandoen*.”

Op de *Dag van de Openbare Ruimte 2014* vernam schrijver dezes dat voor allerlei projecten in de buitenruimte de gemeentelijke aansprakelijkheid bij ongelukken en ander ongemak problematisch kan zijn. “Dat speelt bij ons nauwelijks”, vertelt Sala. “Er is in ieder geval niet iets voor geregeld. Er hangt een bord met de huisregels, opgesteld door de gemeente.”

Problematischer is de financiering van het project. “Er gaat zoveel tijd zitten in iedere keer maar weer dat aanvragen. Sommige vrijwilligers doen niets anders dan aanvragen schrijven, deze indienen en daar vervolgens over in gesprek gaan met de gemeente. Sinds 2013 kregen we €50.000 van de stadsregio en €115.000 van de Deelgemeente. Nu kunnen we, met een heleboel bureaucratisch gedoe, via de *Burgerinitiatief*-regeling maximaal €10.000 per aanvraag krijgen. Dat schiet niet heel erg op. En als het dan toegekend is? We hebben een keer bijna een jaar zitten wachten op €4000.”

“Er is goed contact tussen het initiatief en de bewoners”, vindt Pim Hunfeld, buurtbewoner en socioloog. Hij is vanaf het begin bij het *Hefpark* betrokken. Hunfeld is ook lid van het bestuur van de *Bewonersorganisatie Feijenoord – Kop van Zuid*. Hunfeld. “De tuin en de baan liggen er goed bij. De baan wordt ook steeds beter gebruikt. Dat is belangrijk, want lang niet alle groepen uit de wijk komen naar het park. Via de kinderen hopen we dat wel te bereiken. Je kunt het park zien als een sociaal experiment, we proberen met het park een samenwerkingsverband tussen

---

<sup>5</sup> Zie ook <http://www.hefpark.nl/>, Sterk, Specht en Walraven (red.) 2013, pp. 68 – 71 en Hunfeld en Ter Avest 2015.

gemeente, bewoners en professionals zoals Sala neer te zetten. Dat is niet altijd gemakkelijk. De gemeente opereert soms nogal traag. Zo duurde het een jaar voordat het probleem met de vervuilde grond was opgelost. We zijn wel erg blij met de gebiedsnetwerker, die doet verschrikkelijk zijn best voor ons. We hebben ook een tijdje samengewerkt met *Creatief Beheer*, die deden bij ons het groenonderhoud. Maar de subsidie werd stopgezet. We konden nog wel Opzoomer-geld krijgen maar dat vond men daar te weinig. Nu doen de bewoners het, dat is mooi maar het is tegelijkertijd ook erg kwetsbaar. We hebben in het totaal zo'n 20 vrijwilligers maar het groenonderhoud bijvoorbeeld doen we eigenlijk maar met zijn drieën. We zijn daarom ook voortdurend op zoek naar nieuwe mensen."

De financiën vormen een probleem. Men weet de weg naar de fondsen en andere mogelijke subsidieverstrekkingen. Hunfeld: "Er moet structureel geld komen, vinden wij. Wat wij doen is gewoon belangrijk voor de wijk. Er is bijna niets voor jongeren op Zuid. *Het is mijn hobby niet!*"

*De vrijwilligers zijn trots op het Hefpark, er is veel bereikt, al ging dat niet altijd even gemakkelijk. De vrijwilligers, vinden de procedures bij de gemeente moeizaam. Voor grotere bedragen bestaat er in feite geen procedure. Een andere initiatiefnemer voelt zich door de gemeente onvoldoende serieus genomen.*

## 2.3 Hondenspeeltuin Bello (Blijdorp)<sup>6</sup>

Drie jaar geleden werd er een projectvoorstel voor een hondenspeelplaats ingediend als Stadsinitiatief. Het projectvoorstel haalde het niet: er zou geen draagvlak zijn. Dat geloofde een vijftal Rotterdamse ondernemers niet en maakte er een eigen initiatief van. Initiatiefnemer Remco van Hattum: "We zouden drie pilots doen van elk twee maanden. Een pilot in Hoogvliet bleek een groot succes. Bezoekers bleven echter zo lang hangen dat de omwonenden last hadden van het geroezemoes.

Uiteindelijk zou *Bello* als permanente speeltuin op een voormalige gemeentewerf naast het Vroesepark een plek vinden. *Hondenspeeltuin Bello* ging open in oktober 2013. De speeltuin is inmiddels uitgegroeid tot een soort platform voor hondenzaken.

Van Hattum: "Bezoekers kunnen op de speeltuin hondenvoer kopen, er is een hondenschool, er zijn trimmers, er is een uitlaatservice, ook zijn er trainingen voor mensen die fobisch bang zijn voor honden. Als we open zijn, zijn er altijd minstens twee vrijwilligers. We werken ook samen met *Stichting Pameijer* om jongeren een zinvolle dagbesteding te bieden."

De deelgemeente was enthousiast. De overlast van hondenpoep werd minder, in de wijk maar vooral ook in het aanpalende Vroesepark.

De speeltuin verstookt 300 kuub zand per jaar, dat komt neer op zo'n 12 vrachtwagens per jaar. In het zand van de speeltuin zit een stofje dat voor de afbraak van de hondenurine zorgt. Voor de

---

<sup>6</sup> Zie ook <http://hondenspeeltuinbello.nl/welkom>.



drollen geldt een opruimplicht: de baasjes worden er, informeel, op aangesproken: “Piet, er ligt een cadeautje van Fikkie voor je!”

Van Hattum vertelt dat je hond uitlaten in de wijk steeds moeilijker is geworden. “Los laten lopen mag bijna nergens meer. Bovendien: er zijn nogal wat problematische honden, honden die bang zijn of juist agressief. En er zijn baasjes in een rolstoel of met een rollator voor wie uitlaten sowieso lastig is. Voor die mensen is de hond juist erg belangrijk.”

Er zijn nauwelijks klachten van omwonenden. Van Hattum: “Iemand op een nabijgelegen woonboot had last van geluid. We hebben toen samen met de gemeente een geluidsscherm neergezet. Dat laten we ook begroeien zodat het er mooi uit blijft zien.

Van Hattum denkt dat de tuin ook goed is voor de buurt in het algemeen. Hondenbezitters ontmoeten elkaar sowieso bovengemiddeld in de buitenruimte maar bij Bello gaat dat net nog een stapje verder: “Bello is goed voor de sociale cohesie in de wijk. We hebben hier ook een kleine 30 vrijwilligers. Twee daarvan zijn mensen die iets terug moeten doen voor hun uitkering. Dat gaat prima. Het is al met al wel een tamelijk wit gebeuren. Want ja: Turkse en Marokkaanse Rotterdammers hebben helaas niet zo veel met honden.”

Op termijn wil Bello een onderneming worden, men wil betaald werk gaan genereren.

Bello is 40 uur per week open, 's middags vanaf 12.00 u en door de week ook 's avonds. Op maandag is Bello gesloten: dan wordt er geklust en allerhande onderhoud gepleegd.

Van Hattum: “De bezoekers brengen uiteraard geld in het laatje. We hebben er wel bewust voor gekozen om het voor iedereen betaalbaar te houden. Een bezoek kost €2,50 per hond. Vaste klanten betalen €18 per maand per hond. Er komen zo'n 400 tot 600 bezoekers per week. Op de eerste mooie lentedag van 2015 hadden we 300 honden. We hebben zo af en toe ook speciale dagen, zoals bijvoorbeeld een chihuahua-dag. Dan komen er ook mensen van buiten Rotterdam. Een van onze vaste klanten komt zelfs helemaal uit Den Helder. Verder wordt er gedacht aan het aanbieden van opvang voor honden van mensen die werken. Er is ook elders belangstelling voor ons concept. We willen op termijn de door ons opgebouwde expertise in de markt gaan zetten. Aan de kostenkant kan ook nog wel het een en ander gebeuren. De gemeente zou vaker grond gratis ter beschikking kunnen stellen, desnoods voor een bepaalde periode. Er is ooit – ik meen in 2013 – een motie van Groen Links met deze strekking aangenomen. Dat is nu officieel beleid. Bello krijgt het terrein voor de komende 5 jaar van de gemeente in gebruik. Ook andere initiatieven kunnen hier een beroep op doen”<sup>7</sup>

In het algemeen is men bij *Bello* wel te spreken over de gemeente. “Het contact met de gebiedscommissie is goed. Men is blij met ons.”

*Het gaat goed met de hondenspeelplaats. Omwonenden en de gemeente zijn positief vanwege afgenomen overlast en toegenomen sociale cohesie. Men maakt voorzichtig plannen om van een vrijwilligersorganisatie naar een sociale onderneming uit te groeien. En er zijn plannen om ook elders hondenspeelplaatsen te openen. Een hondenspeelplaats is niet voor iedereen*

---

<sup>7</sup> Er werd inderdaad een heuse Bello-motie aangenomen. Zie [https://rotterdam.groenlinks.nl/sites/default/files/downloads/newsarticle/Motie%20Bello2\\_0.pdf](https://rotterdam.groenlinks.nl/sites/default/files/downloads/newsarticle/Motie%20Bello2_0.pdf).

*aantrekkelijk, mensen met een niet-Nederlandse culturele achtergrond worden slechts in geringe mate bereikt.*

## 2.4 Witte Bollen (Ommoord)<sup>8</sup>

*De Witte Bollen*, zo heet in de volksmond het kunstwerk aan de Briandplaats in Ommoord.<sup>9</sup> Het werd ooit gemaakt door beeldend kunstenaar Hans van der Plas die het de titel *Cellen* gaf. Opdrachtgever was het Medisch Centrum Ommoord dat het liet plaatsen in de tuin van het MC. Het wit van het beeld verwijst naar doktersjassen, de bollen naar de structuurcomponenten van menselijk bloed.<sup>10</sup>

Bij een uitbreiding van het MC in 1995 werd de tuin geofferd voor een nieuwe vleugel: het beeld stond in de weg. De aannemer zette het zolang een eindje verderop, in een groen niemandsland bij de Kelloggplaats. Niemand keek vervolgens meer om naar het kunstwerk. Het werd niet meer onderhouden, het verweerde en er kwamen vernielingen.

Het is een van de vele “verweesde kunstwerken” – de term is van Siebe Thissen, bij het CBK verantwoordelijk voor kunst in de openbare ruimte - die Rotterdam telt. In 2009 werd het kunstwerk twee maal vernield en daarna in brand gestoken. Het zwaar gehavende kunstwerk werd in 2009 door de gemeente afgevoerd en opgeslagen

Buurtbewoner, ondernemer-in-ruste en kunstliefhebber Peter Buisman – hij schreef onder meer het overzichtswerk *Kunst in Ommoord*<sup>11</sup> - heeft zich toen over het lot van *De Witte Bollen* ontfermd. Het probleem bleek vooral te zijn gelegen te zijn in het feit dat er geen eigenaar van het beeld was. Niemand wilde eigenaarschap op zich nemen omdat dat een onderhoudsplicht met zich meebrengt. Buisman richtte daarom, samen met een aantal buurtgenoten, allereerst *Stichting De Witte Bollen* op. Daarmee was er een rechtspersoon gecreëerd die het beeld formeel in eigendom kon nemen. Ook kon er geld gaan worden ingezameld. Een flink aantal bewoners storte kleine bedragen. En, niet onbelangrijk: de burgemeester zegde zijn medewerking toe: “Als een beeld van niemand is dan is het van mij”, zei deze tegen Buisman.

Er moesten nog wel een aantal hobbels genomen worden: de officiële eigendomsoverdracht, een nieuwe locatie, een omgevingsvergunning om het kunstwerk opnieuw in de openbare ruimte te plaatsen en de eis van de Deelgemeente dat de bewoners verenigd in de stichting in staat zouden zijn om het kunstwerk blijvend te onderhouden. Buisman: “Bij de gemeente hadden ze wel door dat ik niet zou opgeven. Dat ze pas van mij af zouden zijn als het hele project

---

Over het lot van de motie en het bezoek van wethouder Louwes zie <http://www.dichtbij.nl/rotterdam-centrum-noord/uitgaan-en-vrije-tijd/artikel/3183664/wethouder-louwes-bezoekt-speeltuin-bello.aspx>

<sup>8</sup> Zie ook [http://www.tdhgroep.nl/html/de\\_witte\\_bollen.html](http://www.tdhgroep.nl/html/de_witte_bollen.html).

<sup>9</sup> Het werd ook wel het *Ommoord's Atomium* genoemd, Buisman 2013, p. 19.

<sup>10</sup> Zie hierover uitgebreider Buisman 2013, pp. 9 – 10.

<sup>11</sup> Buisman 2015.

gerealiseerd.“ Het zou uiteindelijk ook lukken. Toen het beeld eenmaal formeel aan de Stichting werd overgedragen vond men maar liefst een vijftal instanties bereid om elk €5000 op tafel te leggen.<sup>12</sup>

De Witte Bollen werd een succes, de stichting pakte door: inmiddels zijn 3 andere kunstwerken in Ommoord door Buisman en de zijnen van de ondergang gered. Buisman zelf geeft elders in de regio adviezen aan initiatiefnemers die zich over ‘verweesde kunstwerken’ willen ontfemen.

*Het in beheer nemen door burgers van verwaarloosde kunstwerken in de openbare ruimte blijkt vooral een kwestie van volhouden. Voor ambtenaren is het soms wennen als burger volhouden. Gelukkig zijn er altijd ook ambtenaren die daar het positieve van inzien. Het project was succesvol en vindt elders navolging.*

## 2.5 Dorpstuin Rozenburg (Rozenburg)<sup>13</sup>

*Dorpstuin Rozenburg* werd opgericht door Ronald Bakker. Hij werkte als landschapsontwerper bij Gemeentewerken in Rotterdam. In 2013 ontstond het idee om op een stuk braakliggende grond dat voorlopig niet bebouwd zou worden een dorps tuin te ontwikkelen. Er vormde zich een clubje vrijwilligers dat uiteindelijk zo’n 20 deelnemers zou tellen. In maart 2014 ging men van start. Er werd een stichting opgericht om het verwerven van subsidies e.d. te vereenvoudigen. Deltaport, VOPAK, Rabo en de toenmalige deelgemeente Rozenburg leverden financiële bijdragen. Er werd later nog een zogenaamd burgerinitiatief ingediend voor een onderhoudsmachine en een schuur. Het gaat in het totaal om ca. 6000 m<sup>2</sup>, waarvan 3000 m<sup>2</sup> bomen, 800 m<sup>2</sup> moestuin, 400 m<sup>2</sup> bessenstruiken en 70 m<sup>2</sup> bloemen. Er staan 150 bomen die geadopteerd kunnen worden, dat kost €25 per boom. Met een adoptie verwerf je het vruchtgebruik er van een boom. De idee daarbij is overigens dat er onderling geruild gaat worden.. Bakker: “Wat moet je in je eentje met een kuub stoofappels?.” Er zijn overigens ook plannen om een deel van de opbrengst aan de voedselbank te schenken.

Initiatiefnemer Bakker had ervaring met bomen: samen met zijn partner had hij een vakantiehuisje waar fruitbomen omheen stonden. Via zijn ex-werkgever, de gemeente Rotterdam, beschikt hij over een goed en uitgebreid netwerk. Zo was hij op de hoogte van de terugplantplicht van het Rotterdamse Havenbedrijf waarvoor hij de *Dorpstuin* als locatie kon aanbieden.

Een tweede bestuurslid van de *Dorpstuin* was gemeenteraadslid toen Rozenburg nog zelfstandig was en hij heeft een goed netwerk op Rozenburg.

De samenwerking met de gebiedscommissie is goed. Bakker: “Ze kennen ons redelijk soepel budgetten toe.”

---

<sup>12</sup> Buisman 2013, p. 15.

<sup>13</sup> Zie <http://www.dorpstuinrozenburg.nl>.

*Het succes van de Dorpstuin Rozenburg is in belangrijke mate te herleiden tot de initiatiefnemer. Hij had niet alleen verstand van bomen maar beschikte als voormalige gemeenteambtenaar over een relevant netwerk binnen en buiten de gemeente Rotterdam en had kennis van diverse regelingen waar hij en de tuin van konden profiteren. De initiatiefnemer is in feite een professional. Een medebestuurder was lid van de gemeenteraad van Rozenburg en hij beschikt over een uitgebreid lokaal netwerk.*

## 2.6 Tuin op de Pier (Lloydkwartier)<sup>14</sup>

De *Tuin op de Pier* is een buurttuin op de Lloyd Pier. De tuin beslaat ca. 9000 m<sup>2</sup>, exclusief een hondenveld. Het terrein waarop de tuin zich bevindt, zou bebouwd worden maar door de kredietkrisis zijn de bouwplannen voorlopig – naar verluidt tot 2018 – in de ijskast beland. “Het is voor ons niet duidelijk of de gemeente reeds contracten met bouwondernemers getekend heeft”, vertelt voorzitter van de stichting *Tuin op de Pier*, Piet de Jonge. Onder het stichtingsbestuur functioneren een aantal werkgroepen, de voorzitters daarvan zitten in het bestuur. De moestuingroep is de grootste werkgroep.

In het ontwerp van *Tuin op de Pier* spelen cirkels een belangrijke rol: ze vormen een contrast met de strakke, hoekige vormen van de bebouwing op de pier.

Er zijn zo’n 30 tot 40 mensen actief. Een paar keer per jaar is er een grote werkdag: dan komen er zo’n 70 mensen.

De tuin is in principe tijdelijk maar de actieve bewoners, daarin gesteund door vele niet-actieve bewoners, al dan niet als lid van de *Vrienden van de Tuin*, willen de tuin heel graag in enigerlei vorm behouden. De Jonge: “De woonomgeving op onze pier is sowieso heel erg stenig. Bovendien willen we graag onder de aandacht gebracht hebben dat de tuin ook waarde creëert: uiteraard brengt de tuin vergroening, maar ook op het terrein van gezondheid, ontmoeting en sociale cohesie levert de tuin bijdragen.”

Het bestuur probeert deze waardencreatie hard te maken, door de bijdragen van de tuin aan gemeentelijk beleidsdoelen in euro’s uit te drukken. Het bestuur zou graag onderzoek laten doen maar heeft daar de middelen niet voor.

De tuin onderhoudt informele contacten met andere projecten in de stad. Er wordt soms gereedschap geleend of uitgeleend en men wisselt tips uit over leveranciers e.d. De tuin speelde een actieve rol bij de totstandkoming van een goedbezochte kennismakingsbijeenkomst georganiseerd door de Gebiedscommissie Delfshaven eind februari 2015.<sup>15</sup>

De tuin is een succes. Er komen veel positieve reacties. De *Vrienden van de Tuin* haalden zo’n €3000 op. Vrijwilliger Harrie van Onna: “Er zijn op de tuin ook allerlei vriendschappen tussen bewoners ontstaan, bewoners die elkaar nu ook buiten de tuin om ontmoeten.”

---

<sup>14</sup> Zie <http://www.tuinopdepier.nl>.

<sup>15</sup> Zie Bijlage 3.

Over de gemeente is men niet echt te spreken. Dat zal niet aan een gebrek aan contacten liggen. Vrijwilliger Van Onna werkte op een positie waar hij de gemeente goed heeft leren kennen. De contacten zijn er dus maar men voelt zich “niet gehoord.”

Een voorbeeld daarvoor is een aantal plantenbakken waar de gemeente op een gegeven moment mee kwam. De Jonge: “Op een dag stonden er naast de tuin zomaar ineens plantenbakken. Tamelijk zinloos, plantenbakken naast een tuin, maar ze staan ook nog eens, letterlijk, in de weg. Er hadden zich namelijk mooie olifantenpaadjes gevormd. De afspraak was dat die geformaliseerd zouden worden. Maar nee hoor. We hebben plantenbakken. We lachen er maar om.”

Het bestuur van de tuin ziet ook het belang van meer samenwerking tussen de verschillende projecten in de stad. De Jonge: “Samen zijn we meer dan een paar schattige tuintjes, samen kunnen we beter laten zien, en zo kunnen we misschien wel het verschil maken. Ik heb ook wel eens te horen gekregen dat het te complex is wat wij aan het doen zijn. Het zou de afzonderlijke diensten - inmiddels clusters - overstijgen. Jullie kunnen eigenlijk alleen maar met de wethouder praten, kreeg ik dan te horen. Onzin, denk ik. Het gaat meestal om hele praktische zaken. Toch is er wel iets van waar: het beleid is verkokerd, misschien wel tot en met de wethouder. En ja, dat is een probleem als het over stadslandbouw gaat. Een voorbeeld daarvan was de aanleg van een speeltuin een eindje verderop. Als de gemeente met ons had samen willen werken had dat een stuk goedkoper gekund.”

Over de gebiedscommissie is men op de *Tuin op de Pier* daarentegen wel redelijk tevreden. Van Onna: “De gebiedscommissie met Harreman als voorzitter en de betrokken ambtenaren hebben ons initiatief geprezen als een goed voorbeeld hoe bewoners met elkaar in contact kunnen komen in een nieuwe, stedelijke omgeving. Bovendien subsidieert de gebiedscommissie ruimhartiger dan destijds de deelgemeente, al denken we dat dat vooral te maken heeft met het ontbreken van een toetsingskader: Wie het eerst komt, die het eerst maalt. Het is denk ik wel zo dat als Stadsontwikkeling eventuele bouwplannen doorzet, dat dan de gebiedscommissie ook aan de zijlijn staat.”

*Tuin op de Pier is een succesvol initiatief. Het levert in de ogen van vele bewoners, ook die van veel niet direct bij de tuin betrokkenen, een groene oase in een stenige omgeving. Men vreest echter voor bouwplannen op de plek van de tuin. Men probeert de waardecreatie op en door de tuin onder de aandacht van de gemeente te brengen maar het bestuur van de tuin voelt zich niet of nauwelijks gehoord. Pogingen om een en ander door middel van onderzoek als harde feiten op tafel te krijgen mislukten tot op heden. De contacten met de gebiedscommissie zijn goed.*

## 2.7 Dakpark (Delfshaven)<sup>16</sup>

Het *Dakpark* in Rotterdam-Delfshaven is een verhoogd park op een voormalig rangeerterrein van de spoorwegen. Het is zo'n 8 ha groot. Het is ongeveer een kilometer lang en ca. 80 meter breed. Het ligt op 9 meter hoogte. De wens van een buurtpark komt van de bewoners van de wijk Bospolder-Tussendijken en dateert uit de tweede helft van de jaren negentig. De deelgemeente volgde de wensen van de bewoners en besloot dat het vrijkomende gebied voor 80% een groene invulling zou moeten krijgen. Het Havenbedrijf, eigenaar van de grond, wilde in het vrijkomende gebied echter bedrijven realiseren.<sup>17</sup>

Het is onduidelijk wie precies de 'park op het dak'-combinatie verzonnen heeft. *Dakpark*-directeur Manon Nagelkerken denkt dat het iemand bij de gemeente was. Stedenbouwkundig ontwerper Rik de Nooijer, destijds in dienst bij dS+V en nauw betrokken bij het *Dakpark*-ontwerp is iets specifiek: "Een stagiair bij dS+V zei: 'Dan stapelen we de hele boel toch, en plaatsen we het groen op het dak. Anders heb je van beide niets...'"<sup>18</sup>

"Het betekende een doorbraak", vermoedt Nagelkerken, "Ineens kon men verder."

Een andere belangrijke factor was ook het betrekken van de bewoners in het ontwerpproces. Daar werd een professioneel bureau voor ingehuurd, *De Werkplaats*. Dat bureau deed dat volgens De Nooijer professioneler en efficiënter dan het traditionele opbouwwerk.<sup>19</sup>

In een Factsheet van de gemeente geen woord over de rol van *De Werkplaats* en de bewonersinbreng: "Het definitieve ontwerp is gemaakt door de gemeente Rotterdam. Bij de voorbereiding van het *Dakpark* zijn Kuiper Compagnons en Sant en Co betrokken geweest. (...) Sant en Co heeft de eerste versie geleverd; de gemeente Rotterdam heeft het VO (voorlopig ontwerp, cb) afgerond."<sup>20</sup>

Van groot belang was het door *De Werkplaats* georganiseerde bezoek van bewoners aan Parijs. Ze bezochten daar onder meer een aantal dakparken. Daardoor konden de bewoners, die inmiddels in een klankbordgroep georganiseerd waren, veel scherper hun wensen articuleren. De Nooijer noemt als voorbeeld de hoogte van het *Dakpark*. "Dura Vermeer, de projectontwikkelaar, wilde het gebouw hoger maken door van een parkeerlaag een volwaardige kantoorlaag te maken. Daardoor zou het pand geen negen maar twaalf meter hoog worden. Bewoners zouden dan nóg hoger moeten klimmen om het park in te gaan. Ze gaven aan dat ze dat niet wilden. Dan had je alleen nog maar trappen en haast geen park meer."<sup>21</sup>

"Er mocht heel veel niet", vertelt Nagelkerken. "Zo hadden we met het Hoogheemraadschap te maken. Het is namelijk ook nog eens een dijklichaam. En daar mag je nu eenmaal niet onbeperkt

---

<sup>16</sup> Zie ook <http://dakparkrotterdam.nl>.

<sup>17</sup> *Platform* 31 2015.

<sup>18</sup> Rik de Nooijer, geciteerd door Groothedde 2009, p. 28.

<sup>19</sup> Rik de Nooijer, geciteerd door Groothedde 2009, p. 28.

<sup>20</sup> Gemeente Rotterdam 2011, p. 1.

<sup>21</sup> Rik de Nooijer, geciteerd door Groothedde 2009, p. 28.

in graven en boren.” Hans van Noort van uitvoerder Dura Vermeer: “Alleen al de berekening hoeveel grond er op een stadsverwarmingsleiding mag worden gestort, kostte weken.”<sup>22</sup>

In november 2012 kopte het *Rotterdams Dagblad*: “Problemen met aanleg dakpark. Hoogte financiële strop nog onbekend.” De bouwers bleken op waterleidingspijpen te zijn gestuit.<sup>23</sup>

Maar ook hier werd een oplossing voor gevonden.

Het project heeft door al deze te nemen hobbels flinke vertraging opgelopen maar in juli 2013 werd een deel van het *Dakpark* geopend, in december 2013 vond de definitieve opening plaats.

Over het beheermodel kon lang worden nagedacht. Zo was er in november 2012 een rondetafelbijeenkomst waarbij de *Stichting Vrienden van het Dakpark*, de toenmalige Deelgemeente Delfshaven, sociaal ondernemer Rini Biemans en Gemeentewerken ‘ter inspiratie’ hun ideeën aandroegen. Een van de problemen was de organisatie van het onderhoud dat door vrijwilligers en een professioneel groenbedrijf – Hoek Hoveniers - zou moeten worden uitgevoerd. Hoek Hoveniers huurde omgevingsdeskundige Karin Mulder in om een organisatie-model te ontwikkelen. Een even lastig als begrijpelijk gegeven daarbij was dat de gemeente de gebruikelijke kwaliteitseisen onverkort wilde toepassen. Voor die kwaliteit was het groenbedrijf verantwoordelijk. In de praktijk werd veel van het werk echter gedaan door vrijwilligers. “Behalve als het regent” – om praktisch probleem hierbij te noemen.

Er werd uiteindelijk een samenwerkingsmodel ontwikkeld dat, na wat aanloopperikelen, wonderwel bleek te werken. De groengroep, aangestuurd door een vrijwilliger, overlegt eens in de drie weken met de voorman van Hoek Hoveniers, over de verrichte werkzaamheden in de drie weken daarvoor en de te verrichten werkzaamheden voor de drie weken daarna. Voor grotere klussen, zoals het snoeien van bomen, worden soms langer lopende afspraken gemaakt. Bij de aannemer is zo langzamerhand inzicht ontstaan over wat de vrijwilligers wel en niet aankunnen. En de vrijwilligers zijn gaan inzien dat tuinonderhoud een vak is. En dat de vrijwilligers die uiteindelijk op de kwaliteit van hun werk beoordeeld worden, dus les zullen moeten krijgen. Hoek Hoveniers organiseert daarom ieder kwartaal een workshop voor de in het *Dakpark* actieve vrijwilligers. Mocht dit model inderdaad een duurzame oplossing blijken te zijn, dan is dat ongetwijfeld een belangrijke succesfactor. Nagelkerken: “Die vergoedingen die Hoek verstrekt worden vastgesteld aan de hand van een puntensysteem. Dat houdt Hoek bij en iedereen is daar uiterst tevreden over. De vrijwilligers krijgen cursussen, eerst formeel, nu gaat dat meestal *on the job*. Ook verzorgde een fruitbomenspecialist bijvoorbeeld een door Hoek betaalde lesavond voor de vrijwilligers. Alle vrijwilligers kregen van Hoek kort ook allemaal een prachtig Dakpark- uniform.”

“Ook een WhatsApp-groep is handig”, vertelt Nagelkerken. “De voorman van Hoek bekijkt het park minimaal om de dag. Hij berekent dan wat Hoek aan werkzaamheden moet inplannen. Wat de vrijwilligers gedaan hebben hoeft Hoek uiteraard niet te doen. Via de WhatsApp groep staat hij

---

<sup>22</sup> Hans van Noort, geciteerd Groothedde 2009, p. 32.

<sup>23</sup> Liukku 2012.

rechtstreeks in contact met de vrijwilligersgroep en de gemeente. We hebben ontdekt dat een goede en snelle communicatie misschien wel het allerbelangrijkste is.<sup>24</sup>

“De ontwikkeling van het Dakpark gaat door, soms moeizaam maar het gaat wel de goede kant uit”, aldus Nagelkerken. “Soms heb je een breekijzer nodig. De prullenbakken bijvoorbeeld kwamen er vooral dankzij een interventie van de burgemeester. En, ik kan gelukkig ook altijd een beroep doen op gebiedscommissie-voorzitter Harreman.”

*Het Dakpark is een succes te noemen. Een van de succesfactoren is uiteraard het idee – van een vooralsnog anonieme stagiair bij Stadsontwikkeling – om winkels (de wens van de eigenaar van de grond) en een park (dat was de buurt beloofd) – te stapelen. Het duurde al met al wel lang maar de buurt hield vol. Er was een enthousiaste en volhardende groep vrijwilligers ontstaan, ondersteund door een goede professional. Men bleef de gemeente aan de gedane toezeggingen houden.*

*De exploitatie verliep aanvankelijk moeizaam. Belangrijk was onder meer het tot stand komen van een samenwerkingsmodel waarbij de belangen van vrijwilligers/bewoners, de gemeente en het onderhoudsbedrijf geborgd werden.*

## 2.8 Voedselbos Kralingen<sup>25</sup>

In mei 2014 werd het *Voedselbos Kralingen* in het Nieuwe Plantage Park officieel geopend. Met de aanplant ervan was men in december 2013 begonnen. “We zijn het eerste stedelijke voedselbos van Nederland”, stelt initiatiefnemer Max de Corte met gepaste trots. Het bos beslaat zo’n 700 m<sup>2</sup>, “een bos op stadsparkjesschaal.”

“Er staan meer dan 100 vruchtdragende bomen en struiken”, vertelt vrijwilliger Katrien de Zeeuw. “We zijn met ongeveer twaalf vrijwilligers. De helft daarvan komt overigens niet uit de directe omgeving. Het onderhoud doen we een of twee keer per jaar met een onderhoudsploeg die ook op andere projecten actief is.”

Het bos begon met een cursus, georganiseerd op een eerder project: de moestuin in Kralingen-West.<sup>26</sup> De resultaten van die cursus hebben we in een ontwerp vertaald. Het bos ligt op gemeentegrond, woningcorporatie Woonstad sponsorde het nieuwe initiatief met € 1500.

Initiatiefnemer De Corte is naar eigen zeggen geen groot fan van de gemeente. “Dat is een club waar je zo min mogelijk contact mee moet hebben. Dat bedoel ik niet vervelend of zo maar ik ben iemand van de ideeën, van de energie, van het omzetten van ideeën in actie. Daarmee ben je bij de gemeente simpelweg aan het verkeerde adres. Ik heb tijdens de voorbereidingen van het *Voedselbos* verschillende contacten gehad met als inzet het verkrijgen van een vaste locatie voor onze plannen. De deelraad was daar eigenlijk al vanaf moment één enthousiast over. Maar

<sup>24</sup> E-mail van een vrijwilligster die anoniem wil blijven, d.d. 22.9.2015; vgl. Hoek z.j. en Dakpark 2014.

<sup>25</sup> Alternatieve naam: *Eetbaar Park De Nieuwe Plantage*; zie ook <http://www.voedselboskralingen.nl>.

<sup>26</sup> Zie hierover bijv. Bronsveld 2014, pp. 23 – 25. Deze buurtmoestuin is inmiddels opgeheven.



zowaar: op een gegeven moment sprak ik eindelijk iemand van de stad waarmee ik zaken kon doen, iemand tamelijk hoog in de boom. Eindelijk eens een keer een goed gesprek met een ambtenaar. Maar dan hoor je vervolgens een hele tijd helemaal niks meer! 'We beantwoorden al uw mails uiterlijk binnen drie werkdagen' krijg je te horen als je als burger een ambtenaar een mailtje stuurt. Maar helaas, daar houden ze zich totaal niet aan. Tig mailtjes gestuurd maar er kwam niks. Met de DCMR daarentegen had ik altijd wel een goed contact. Vraag, antwoord, klaar. Het kan dus wel. Het zal ook wel op personen zitten, denk ik, het maakt natuurlijk heel erg uit met wie je te maken hebt. Bij de aanleg, een paar jaar terug, van de Kralingse buurtmoestuין ben ik ook een jarenlang durend overleg ingezogen. Wat bij dit alles ernstig is, vind ik, is dat niet iedereen de puf heeft om zo'n traject in te gaan en het tot het einde toe vol te houden. De gemeente zal daarom denk ik een neus moeten ontwikkelen voor het herkennen waar de energie zit. Te vaak is het de gemeente die tussen droom en daad in zit."

"Er moest ook een overeenkomst met de gemeente getekend worden, vertelt De Zeeuw. "Daar stond in dat er een keer of 6 of zo per jaar overleg met de gemeente diende plaats te vinden. Dat overleg heeft sinds de ondertekening van dat contract nog niet één keer plaatsgevonden... "

De buurtbewoners zijn belangrijk, vindt De Corte: "Wat ik gemerkt heb: je moet het verhaal kunnen vertellen, vooral aan de directe omwonenden. Ik geef dan ook graag en zo veel mogelijk rondleidingen. In het Voedselbos maar ook bij de andere projecten waar ik bij betrokken ben."

"Ook onze tuin is te wit", zegt vrijwilliger De Zeeuw. "Ook weer niet echt een probleem", vindt De Corte. Waar het boven alles om gaat is dat het project open en voor iedereen toegankelijk is. En zoals gezegd: we blijken ook mensen uit andere wijken te trekken. Daar lijkt me ook al niks mis mee. Anderzijds hebben we als kartrekkers wel eens behoefte aan een soort sociale expertise, met name hoe je vrijwilligers kunt binden."

*Het Kralingse Voedselbos is een redelijk succesvol project. De start was moeizaam, onder meer als gevolg van de traag reagerende gemeente. Er was geen duidelijk ingang of procedure om zaken voor elkaar te krijgen. Volhouden, niet opgeven is dan van doorslaggevend belang. Communicatie met de omwonenden is een belangrijke factor gebleken.*

*Inmiddels is er behoefte aan expertise voor het vinden en binden van vrijwilligers, met name van vrijwilligers met een niet-Nederlandse achtergrond.*

## 2.9 Wijkteuin De Esch (Kralinger Esch)<sup>27</sup>

*Wijkteuin De Esch* startte in 2007 als een bewonersinitiatief. Na een paar succesvolle jaren raakte de teuin in de versukkeling. In 2012 werd een doorstart gemaakt. Er kwam toen financiering van

---

<sup>27</sup> Zie ook <http://www.wijkteuindeesch.nl> en Bronsveld 2014, pp. 20 – 22.

de toenmalige deelgemeente Kralingen-Crooswijk. *Stichting Abela*<sup>28</sup> kreeg de opdracht de tuin te onderhouden en te beheren en op termijn over te dragen aan buurtbewoners.

Dal lijkt te lukken. *Abela*-medewerker Paul Wiese – als wijkbewoner was hij ook een van de initiatiefnemers in 2007 – vertelt dat er een grote groep vrijwilligers in de wijktuin actief is, waaronder een uit ca. 10 mensen bestaande kerngroep en een bewoner die de groep vrijwilligers aanstuurt, iemand die zo ongeveer alles aan kan. Wiese: “Het gaat alleen wel om één iemand, dat maakte het uiteraard kwetsbaar.”

Een paar dingen doet Wiese, zoals de contacten met de medewerkers van het gebied.

*Stichting Abela* heeft meerdere projecten lopen, ook in andere wijken. Het is Wiese opgevallen hoe uiteenlopend de gebiedscommissies in de praktijk te werk gaan. Als je een groot bedrag aanvraagt krijg je dat in het ene gebied zo gemakkelijk dat je nauwelijks iets hoeft aan te leveren. In een ander gebied doen ze daarentegen erg moeilijk. “Dan vraag je €200 voor de aanschaf van gereedschap en dan vragen ze je of je dat niet tweedehands kunt aanschaffen.”

Ook ‘de kunst van het loslaten’ is volgens Wiese bij de Rotterdamse gemeentelijke overheid niet sterk ontwikkeld. “Er zou zo veel meer kunnen. Laat iets aan een groepje bewoners over en er ontstaat nagenoeg per definitie iets leukers dan wat een clubje ambtenaren kan verzinnen.”

*Stichting Abela* wil graag, vooral door het inzetten van Wiese's *Abela*-collega Stefan van der Worm, met een gemeentelijke Natuur- en Milieu Educatie achtergrond, een grotere rol gaan spelen in de stad, bijvoorbeeld in het zelfbeheer van kinderboerderijen.

Wiese denkt dat professionals op de achtergrond bij dit soort initiatieven van belang blijven. “Om de zoveel tijd stuiten mensen op dingen die ze niet kunnen of die ze niet willen.”

Ook op De Esch is het probleem dat de groep vrijwilligers niet echt een goede afspiegeling van de wijk vormen. “Onze vrijwilligers zijn vooral witte 60-plussers. Turkse en Marokkaanse vrouwen komen niet echt tuinieren. Als er daarentegen een buurtmaaltijd gekookt wordt dan zijn zij wel van de partij. Dan komen er zo'n 40 tot 50 mensen.”

*Na wat problemen is Wijktuin De Esch uiteindelijk toch redelijk succesvol geworden. Er is een actieve groep vrijwilligers. Eén bewoner trekt de kar, een gegeven dat de tuin wel kwetsbaar maakt. Mensen met een niet-Nederlandse achtergrond worden niet voldoende bereikt.*

*Een aantal zaken wordt door een professional op de achtergrond gedaan.*

*Er bestaat verbazing over de uiteenlopende praktijken bij de diverse gebiedscommissies. En men vindt dat de gemeente meer, en vaker zou moeten loslaten.*

---

<sup>28</sup> Zie <http://www.abela.nl>.

## 2.10 Tussentuin (Oude Westen)<sup>29</sup>

*De Tussentuin* is niet meer. Het stukje grond van zo'n 700 m<sup>2</sup> waarop een aantal seizoenen de tuin gesitueerd was, wordt bebouwd.

Ontwerper Wolbert van Dijk kijkt met veel plezier terug op de *Tussentuin*. "Ik ben betrokken geraakt doordat ik in een soort initiatiefgroepje verzeilde. Ik ben actief geworden omdat ik het leuk vond maar ik had als bewoner ook een direct belang. Dat stukje grond vormde min of meer mijn uitzicht. En ja, ik ben ontwerper en denk graag na over mijn directe woonomgeving. De initiatiefgroep bestond uit een aantal gedreven professionals en bewoners die een enorm netwerk in de wijk hebben."

Vanaf moment één was het duidelijk dat de tuin slechts tijdelijk zou bestaan. Van Dijk: "Die tijdelijkheid heeft veel kwaliteit in zich. Er zit daardoor een heel andere energie in dan in een project dat je voor langere tijd op poten gaat zetten, denk ik. Qua dynamiek, qua snelheid, qua proces. In de wijk wordt nu *Tuin de Bajonet*<sup>30</sup> gerealiseerd, dat is doordat het een permanente tuin gaat worden een heel ander verhaal. Dat komt overigens ook doordat er andere partners zijn, zoals de *Stichting Pameijer* en *De Praktijkschool*."<sup>31</sup>

"Van de gemeente merkten we eigenlijk niet zo veel. Vergelijk het eens met Parijs. Daar is de gemeente zeer actief. En dat zonder al te veel bemoeizucht. De gemeente Parijs ontwikkelde een soort toolbox: je krijgt groeigrond, je krijgt water, wat gereedschap en een hek. Je meldt je aan en vervolgens komt de gemeente dat alles min of meer voorrijden. Dat is dan de investering die de gemeente doet. En dat mag je voor een aantal jaren gebruiken. En houdt het op dan komt de gemeente weer langs en die haalt alles weer op."

*De Tussentuin* bestond vier seizoenen. Van Dijk: "Bij het laatste seizoen begonnen wij het te merken... de energie veranderde omdat het onduidelijk was wanneer we precies moesten stoppen. Uiteindelijk hebben we zelf een einddatum gekozen. Ook omdat de initiatiefnemers andere projecten gingen opzetten. Joke van der Zwaard begon in die tijd met de *Leeszaal*, Van Dijk vertrok naar Buenos Aires voor een project."<sup>32</sup>

Van Dijk, gevaagd naar faalfactoren: "Ik vond de toegankelijkheid soms problematisch. Dat hek kwam er omdat het om een tuin ging in de binnenstad. Men wilde het kapitaal beschermen, een hoog niveau behouden. Maar dat hek werkte ook tegen ons. We wilden een buurttuin zijn maar dat was niet wat dat hek vertelde. Daarom moesten we denk ik ook meer investeren in het benaderen van bewoners, organisaties etc."

*De Tussentuin is niet meer. Het terrein is inmiddels bebouwd. De tijdelijkheid was geen probleem: het gaf het project zelfs een bijzondere dynamiek.*

<sup>29</sup> Er is (mei 2016) nog steeds een website: <http://www.detussentuin.eu/page/de-tussentuin-gaffelstraat-oude-westen-rotterdam>, zie ook Bronsveld 2014, pp. 57 – 60.

<sup>30</sup> Zie bijv. <http://geluksroute.nu/editie/rotterdam/luckbringer/tuin-de-bajonet>.

<sup>31</sup> Zie resp. [www.pameijer.nl](http://www.pameijer.nl) en <http://schietbaanstraat.lmc-pro.nl>.

<sup>32</sup> Bedoeld wordt Buurtleeszaal West. Zie hierover Specht en Van der Zwaard 2015.

*De Tussentuin was een van de weinige Rotterdamse buurtinitiatieven met een hek erom. Dat had consequenties voor het sociale functioneren van de tuin. Men zag zich genoodzaakt actief bewoners en organisaties te benaderen. De professionele trekkers kregen dat prima voor elkaar. Met de gemeente had men niet veel te maken.*

## 2.11 Buurttuin Wilgenhagen (IJsselmonde)<sup>33</sup>

*Buurttuin Wilgenhagen* ontstond nadat een flinke rij bejaardenwoningen aan de Noorderhagen gesloopt werd. Op de vrijgekomen grond zou een school komen maar de bouw daarvan ging niet door. Op een gegeven moment lag er een foldertje van corporatie Woonbron op de mat met daarin de vraag: 'Willen jullie een moestuin?' Op een daarop georganiseerde bewonersavond kwamen drie bewoners af, de latere initiatiefneemster Cora Buiten, een buurvrouw van haar en een kunstenares elders uit de wijk. Verder allerlei functionarissen: ambtenaren, opbouwwerkers en Khalid Bouna, betrokken bij de zojuist besproken *Tussentuin*. Bouna zou uiteindelijk het projectplan voor de buurttuin schrijven.<sup>34</sup>

Op 6 juli 2012 werd de tuin, ca. 3000 m<sup>2</sup> groot, geopend. De *Stichting Op Zuid* regelde een aantal formaliteiten. Zoals het beheer van de jaarlijkse bijdrage van €2500 per jaar voor de tuin van woningcorporatie Woonbron. *Op Zuid* regelde ook een bouwkeet voor op de tuin.

Met de gemeente hebben de twee actieve vrijwilligers, Buiten en haar partner niet veel te maken. Wel legde de gemeente naast de tuin, op grond die eigendom is van de corporatie, een fietscrossbaan aan. Daar zaten, zo bleek al gauw, nogal wel wat haken en ogen aan.

Het idee om een crossbaan aan te leggen werd in eerste instantie door de gemeente afgewezen. Later bleek het ineens wel mogelijk. Elders op Zuid bleek materiaal beschikbaar: bakstenen, zand en aarde waarmee op de crossbaan heuvels e.d. konden worden aangelegd. Het materiaal zou anders door de gemeente moeten worden afgevoerd, zo kregen de initiatiefnemers te horen. Nu kon de crossfietsbaan er mee worden aangelegd.

Op enig moment realiseerden de initiatiefnemers zich echter dat de baan op grond van de corporatie was aangelegd: wat als er gebouwd zou moeten gaan worden? De corporatie liet weten dat de groenstrook te zijner tijd 'schoon en leeg' zou moeten worden opgeleverd. Het weghalen van de crossbaan zou zo'n € 5000 kosten schatte de corporatie. De gemeente wilde in deze niets toezeggen. De corporatie bleek bereid om te zijner tijd, de helft van de opruimkosten op zich te nemen. De andere helft zou door de vrijwilligers bij elkaar gespaard moeten gaan worden.<sup>35</sup>

---

<sup>33</sup> De tuin heeft geen website. Er is wel een facebook-account, <https://nl-nl.facebook.com/tuinwilgenhagen>; zie ook interview met initiatiefneemster Cora en een andere vrijwilliger: [http://www.sbovhg.nl/cp/uploads/downloads/201209%20scan%20artikel%20IJsselmondeNieuws%20buurttuin%20Wilgenhagen\\_1349424354.pdf](http://www.sbovhg.nl/cp/uploads/downloads/201209%20scan%20artikel%20IJsselmondeNieuws%20buurttuin%20Wilgenhagen_1349424354.pdf). <https://nl-nl.facebook.com/tuinwilgenhagen>

<sup>34</sup> <http://docslide.nl/documents/projectplan-voor-de-noorderhagen-tuin-wilgenhagen.html>.

<sup>35</sup> Aldus Van Wijngaarden 2014, pp. 32 - 33. De initiatiefnemers vertelden mij overigens dat zij nooit met scriptieauteur Van Wijngaarden hebben gesproken.

Een andere kwestie die speelde was het te openen buurtrestaurant. “De gemeente wilde hier iets *Hotspot Hutspot*-achtigs”, vertellen de initiatiefnemers. Het idee was om daar vervolgens vrijwilligers aan te koppelen: dat zou goed zou zijn voor de continuïteit van de tuin. De actieve vrijwilligers hadden daar evenwel helemaal geen zin in. En het WAC, een Wijkactiviteitencommissie in een aanpalende buurt, dat vervolgens benaderd werd, evenmin.

Waren in 2014 de initiatiefnemers nog tamelijk negatief over de gemeente<sup>36</sup>, inmiddels oordelen zij veel milder. Zij zeggen van de gemeente “geen last meer” te hebben. En: “Via de gebiedscommissie kwam er in 2014 zelfs geld voor de aanleg van een jeu-de-boule-baan.”

Het probleem op de tuin nu is vooral ‘het vinden en binden’ van vrijwilligers. Er zijn wel drie min of meer vaste vrijwilligers die helpen bij het realiseren van de grotere klussen, maar (nog) niet voor het tuinieren. Een factor die hierbij ongetwijfeld een rol speelt is het feit dat de meeste woningen in de buurt van een tuin voorzien zijn. Bovendien wonen er veel ouderen in de wijk en veel mensen met een Marokkaanse of een Antilliaanse achtergrond. Volgens de initiatiefnemers zijn dat groepen die niet zoveel hebben met tuinieren.

Een ander probleem is het ontbreken van voorzieningen op de tuin: er is geen water, geen stroom en geen toilet.

De tuin wilde vooral dienst doen als speel- en leerplek voor de kinderen in de buurt. Nu ligt het accent meer op het ontmoeten. Dat gebeurt vooral in het weekend. Op doordeweekse dagen wordt de tuin wel goed bezocht door kinderen.

*Buurttuin Wilgenhagen kampt met een aantal problemen. Men heeft moeite om in de buurt voldoende vrijwilligers te vinden, vooral ook vrijwilligers met een niet-Nederlandse achtergrond. Een verklaring daarvoor is er ook: veel mensen in de wijk hebben een tuin en de niet bereikte groepen zijn veelal geïnteresseerd in het verbouwen van groente. De vrijwilligers die het project nu trekken, doen dat met veel enthousiasme, maar het is uiteraard kwetsbaar. In het verleden waren er problemen met de gemeente en een woningcorporatie over een aangelegde fietscrossbaan, maar die lijken nu te zijn opgelost. De wettelijke aansprakelijkheid rond de fietscrossbaan is mogelijk niet afdoende geregeld.*

## 2.12 Laurens Delfshaven

Begin 2012 raakten leden van de werkgroep Buitenruimte van *Stichting Boulevard* <sup>37</sup>, een bewonersvereniging rond de Mathenesserlaan, en een locatiemanager van woonzorgcentrum Delfshaven (voorheen *Rustenburg*) met elkaar in gesprek over het gebrek aan groen en de onvriendelijk ogende ruimte aan de voorzijde van het woonzorgcentrum. Iedereen zou het toejuichen als de buitenruimte een aangenamere, veiligere, en groenere verblijfsplek zou worden.

<sup>36</sup> Zie hierover Van Wijngaarden 2014, pp. 29 – 38, vgl. noot 34.

<sup>37</sup> Zie ook de website van de bewonersorganisatie St. Boulevard <http://www.boulevardrotterdam.nl/index.php?id=52>.

Na overleg met de deelgemeente over de mogelijkheden kregen de bewoners groen licht om het idee uit te werken. Angelique Boel en Josje Blad, twee bewoners vertellen het verhaal. “We hebben allereerst twee bijeenkomsten met de direct omwonenden en andere buurtbewoners georganiseerd om ideeën te verzamelen. Ook is de buurt door studenten van de *Hogeschool Rotterdam* ondervraagd of ze het een goed idee vonden om het gebied groener te maken. Uiteindelijk kregen we in september een *go!* voor de groenste variant en gaf de deelgemeente de opdracht om met geld uit het groenbudget de belangrijkste delen van de plannen uit te voeren. Laurens, eigenaar van het centrum, is zelf fondsen gaan werven voor een nieuwe entree met een mozaïek-trottoir. De genoemde werkgroep Buitenruimte heeft subsidie gevraagd voor het plaatsen van bijpassende mozaïekbankjes. Een tweetal kunstenaars maakten hiervoor de ontwerpen.

Maar het trottoir ligt er nog niet. En er staan twee voorlopige bankjes. Volgens de bewoners zou *de Rotterdamse Stijl*<sup>38</sup> in de weg zitten. Het gaat hierbij om gemeentelijke richtlijnen waaraan allerlei zaken in de buitenruimte qua vormgeving moeten voldoen.

Delfshavens gebiedsmanager Lot Mertens erkent dat er problemen zijn rond Laurens Delfshaven. “Inderdaad spelen de richtlijnen van de Rotterdamse Stijl daarbij een rol maar dat is vooral omdat de bewoners in feite zo ongeveer alles aan de gemeente willen overlaten. En ja, als de gemeente iets doet, houdt die zich aan de eigen regels, inclusief die van de Rotterdamse Stijl. Maar wat houdt de bewoners tegen om het zelf te doen, en het dan anders te doen? Die ruimte is er, denk ik. De Rotterdamse Stijl wordt vooral in de hoofdstructuren gehandhaafd, daar buiten kan er veel meer. En de hele gebiedscommissie is vóór. Daar gaat de stad echt niet tegen in. Vooral ook omdat er iets moois voor de bewoners van een verzorgingshuis mee wordt gerealiseerd. In de buurt van de gevel mag er sowieso altijd meer dan de Rotterdamse Stijl voorschrijft. Als men gewoon doorpakt is er weinig aan de hand.”

Directeur Astrid Poulsma van *Laurens Delfshaven* reageert verbaasd. “Ik wil absoluut niet gaan zitten zwartepieten. Maar toen ik op enig moment de gemeente informeerde over onze plannen ging men er onmiddellijk voor liggen. We mochten er niet mee verder. Inmiddels lijken de door kunstenaars ontworpen bankjes van de baan. Door tussenkomst van het Gebied kregen we onlangs – voorlopig - wel twee gemeentebankjes.”

Het wachten is op de aangepaste bestrating waarvoor de gemeente een tekening maakte. Poulsen: “We krijgen, als het allemaal doorgaat, een nieuwe stoep van bruine klinkers – klinkers die binnen de Rotterdamse Stijl passen. In verband met een onveilige verkeerssituatie hebben we bovendien zelf al vast enkele bloembakken geplaatst.”

“Als men bij mij terecht komt, dan is er iets fout gegaan”, zegt de gebiedsdirecteur van Delfshaven Jerry Wenting. “Er is inderdaad veel mis gegaan, in mijn beleving van beide kanten. Zo zat een clubje initiatiefnemers op enig moment aan tafel tegenover maar liefst 8 ambtenaren van Stadsontwikkeling en Stadsbeheer: dat is vragen om moeilijkheden. Anderzijds liet men op een gegeven moment de onderhandelingen over de bankjes aan de kunstenaars die ze

---

<sup>38</sup> Zie Gemeente Rotterdam 2012.

ontworpen hadden over en dat was evenmin een goed idee. Ik heb de communicatie vlot kunnen trekken door met mevrouw Poulsen, een ambtenaar van Stadsontwikkeling en een ambtenaar Stadsbeheer, ter plekke te gaan kijken. “We hebben op locatie afspraken gemaakt, daar als het ware een aantal krijtstrepen getrokken. Al met al waren we er toen snel uit.”

Directeur Poulsen bleef zich sterk maken voor de door de kunstenaars ontworpen en ook de mozaïekbestrating blijft op haar verlanglijstje staan. Zij heeft inmiddels binnen Laurens een andere baan zodat een en ander nu aan haar opvolger is.

De buurtbewoners van de Stichting Boulevard waren geen partij bij de bemiddeling van de gebiedsdirecteur.

*Bij dit project ging het een en ander mis. De gebiedsdirecteur van Delfshaven meldde dat hij het project vlot heeft weten te trekken. Er zou vooral sprake zijn geweest van communicatieproblemen. Een les lijkt te zijn dat bepaalde zaken beter op locatie dan aan de vergadertafel geregeld kunnen worden. De buurtbewoners waren bij dit ‘vlot trekken’ geen partij.*

## 2.13 Natuurspeeltuin Ruige Plaat (Hoogvliet)

*Ruige Plaat* was een natuurspeelplaats in Hoogvliet; “was” inderdaad want de speelplaats is een paar jaar geleden gesloten. “Het was een plek waar kinderen avontuurlijk konden spelen en bouwen met natuurlijke en duurzame materialen. Ze konden er hun fantasie kwijt en leerden spelenderwijs de natuur en hun eigen grenzen kennen.”, zo vertelt Ineke van Dort op de, inderdaad prachtige, locatie. De speelplaats maakte deel uit van de destijds in ontwikkeling zijnde *Heerlijkheid Hoogvliet* – mede aangelegd als compensatie voor de verbreding van de A15.

Van Dort werkte voor de gemeente, later voor ARK, een bureau voor natuurontwikkeling<sup>39</sup> dat als initiatiefnemer nauw bij de ontwikkeling ervan betrokken was. “Iedereen was enthousiast. De grond voor de speelplaats was door de gemeente Rotterdam voor een klein bedrag ter beschikking gesteld. Er kwam steun van allerlei fondsen waaronder een substantiële bijdrage van het VSB-fonds. De grond bleek zwaar vervuild en de gemeente heeft daarom een flinke laag afgegraven. Het leukste vond ik dat we grind kregen uit Limburg van een grindwinner die daar aan een natuurproject werkte. Een lokaal bedrijf in Spijkenisse, dat hier aan de overkant van de Oude Maas een loswal heeft, regelde gratis het transport. De hele dag hebben 5 grote vrachtwagens heen en weer gereden om een schip uit Limburg te legen en de Ruige Plaat te vullen met prachtig grind in alle soorten en maten, tot en met vuursteen toe. Vooral dat laatste was spannend en informatief voor de kinderen die hier later mee speelden.”

In de nazomer van 2004 ging de *Ruige Plaat* open, eerst op proef, later definitief. Er was wel wat “gedoe” met het ministerie: “We hadden een probleem met de Nederlandse Voedsel- en

---

<sup>39</sup> Zie <https://www.ark.eu/over-ark>.

Warenwet Autoriteit (nVWA). Die gaat over speeltoestellen, dat wil zeggen over de veiligheid daarvan. Voor natuurlijk spelen waren die normen er niet. Dat was lastig.”

Maar ook dit aanloopprobleem werd min of meer opgelost. In 2010 meende ARK zich terug te kunnen trekken, vooral ook omdat er inmiddels een stevige groep vrijwilligers actief geworden was. “Op 1 juli 2010 is natuurspeelplaats *Ruige Plaat* met al haar materialen en vrijwilligers officieel, feestelijk overgedragen aan de toenmalige deelgemeente Hoogvliet.

Van Dort: “Er bleek echter géén budget te zijn gereserveerd, ondanks allerlei toezeggingen van betrokken deelgemeente-ambtenaren vóór de overdracht. Kort na de overdracht aan de Deelgemeente Hoogvliet werd de speelplaats daarom gesloten! Ik vind dat nog altijd ontzettend jammer.”

Volgens Van Dort behoort is een doorstart mogelijk. “Er zou het een en ander moeten worden opgeknapt en het zou een goed idee zijn als er water en stroom zou komen. Als dat laatste gerealiseerd zou worden zou de speelplaats wellicht zelfs als een sociale onderneming kunnen gaan draaien. De plek zou bijvoorbeeld prima te combineren zijn met kinderopvang, ook in relatie met het naastgelegen *Ruigeplaatbos* en het park *Heerlijkheid Hoogvliet*.”

Intussen lijkt er hoop te gloren voor de natuurspeelplaats. Eind 2015 meldde zich een jongeman bij de Hoogvlietse gebiedsmedewerkers met de vraag of hij iets kon gaan doen op de speelplaats, zo meldde gebiedsmanager Willeke Jongen-Nagel. De plannen lijken mooi aan te sluiten op het *Gebiedsplan Hoogvliet 2015* waarin namelijk het voornemen was opgenomen om “samen met de bewoners het gebruik van de *Groene Gordel* te stimuleren.” Van die *Groene Gordel*, een reeks min of meer geschakelde groenvoorzieningen rond Hoogvliet, maakt de *Ruige Plaat* nadrukkelijk deel uit.”<sup>40</sup> Half oktober 2015 vond een eerste overleg plaats tussen de initiatiefnemer, de Gebiedscommissie Hoogvliet en de gemeentelijke clusters Stadsontwikkeling en Stadsbeheer. Concrete plannen lijken er vooralsnog niet te zijn.

*Ruige Plaat was een succes totdat het beheer van de speelplaats door de ontwikkelaar aan de deelgemeente Hoogvliet werd overgedragen. Er bleek door de deelgemeente geen budget voor te zijn gereserveerd. Ondanks een grote groep enthousiaste vrijwilligers en een grote groep gebruikers / bezoekers kwam het project tot stilstand.*

*Naar verluidt wordt er gewerkt aan een doorstart.*

*Eerder waren er problemen met de natuurlijke speeltoestellen: die voldeden aan geen enkel wettelijk voorschrift.*

## 2.14 Wollefoppengroen & co (Zevenkamp)<sup>41</sup>

*Wollefoppengroen en co* begon ooit, in 2007, met een clubje bewoners in Zevenkamp die grote bezwaren hadden tegen plannen om te gaan bouwen in en rond het Wollefoppenspark op het

<sup>40</sup> Gebiedscommissie Hoogvliet 2015, pp. 27 – 28.

<sup>41</sup> Zie ook <http://www.wollefoppengroen.nl/> en Bronsveld 2014, pp. 26 - 29.



zogenaamde manifestatieveld aan de Arthur van Schendeldreef. Inmiddels is er sprake van een relatief groot en succesvol stadslandbouwproject.

“Het project is af”, vertelt vrijwilliger Frenk Walkenbach: “Het eetbare park, inclusief een moestuin, is voltooid. Men is op zoek naar een ‘projectleider tuin’ / beheerder.. Het wordt de tuingroep, bestaande uit zo’n 8 tot 10 bewoners, eigenlijk wat te veel. Een van de vrienden van Wollefooppengroen ging onlangs met pensioen en kreeg wat meer tijd. Hij werd onze nieuwe penningmeester.”

Het aanleggen van de tuin was een unieke ervaring. Walkenbach: “Ik denk ook dat de verschillende partijen die hierbij betrokken waren, zoals de provincie Zuid-Holland, hier veel van geleerd hebben. Uiteindelijk bepaalden wij wat er moest gebeuren. Er zit nu nog een onderkomen in de vorm van een zestal zeecontainers aan te komen. Dan kunnen er allerlei activiteiten georganiseerd gaan worden. De tuin wil daarbij een sociale tuin blijven, we zijn niet bezig met verdienmodellen en zo.” Sociaal functioneert de tuin vooralsnog niet optimaal. Er zijn nogal wat mensen actief van een *Centraal Wonen*-groep<sup>42</sup> in de wijk. Walkenbach: “Sommige bewoners denken dat het sowieso een *Centraal Wonen*-project is. Mensen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond zien we helaas sowieso ook veel te weinig. Men komt wel eens vragen of ze een tuintje kunnen huren.” Walkenbach spreekt regelmatig buurtbewoners, ook de mensen die niet actief zijn op het park. “Ik collecteer onder meer voor het Oranje-fonds en dan kom ik langs heel veel deuren. Ik nodig iedereen uit maar helaas... Er is ook een speeltuin en die wordt in toenemende mate bezocht door heel veel kinderen uit de wijk, ook die met een niet-Nederlandse achtergrond. We hopen via die kinderen langzaam aan steeds meer ouders te bereiken. We starten in het voorjaar van 2016 met een kids-moestuingroupje. Ik heb goede hoop het uiteindelijk wel lukken gaat om alle groepen min of meer te bereiken.”

Problemen met de gemeente zijn er zo af en toe ook. Walkenbach: “Een tijd lang hadden we te maken met het cluster Werk en Inkomen dat aan een van onze vrijwilligers zat te trekken. Een jongeman die bij ons goed bezig is, nuttig werk verricht, moest van de gemeente ineens ergens gaan papierprikken. Je vraagt je echt af: voor welk probleem is dat een oplossing? Gelukkig konden de twee clubs waarmee we samenwerken, de *Stichting Orion* en *Pameijer* iets voor hem regelen. Hij kwam bij hen in dienst!”

*Wollefooppengroen & co is min of meer klaar met het Eetbare Park. Al spelen er af en toe de nodige problemen. Zo dreigde men een voor het project belangrijke vrijwilliger kwijt te raken omdat deze hij elders een tegenprestatie voor zijn uitkering moest gaan leveren. Ook dit park heeft moeite om buurtbewoners met een niet-Nederlandse culturele achtergrond te bereiken.*

---

<sup>42</sup> Centraal Wonen (cw) is een vorm van gemeenschappelijk wonen waarbij bewoners bewust kiezen om met elkaar te wonen en waarbij de huishoudens over een zelfstandige woning of wooneenheid beschikken en tevens gemeenschappelijke voorzieningen en ruimten met elkaar delen. Zie [www.lvcw.nl](http://www.lvcw.nl).

## 2.15 Gandhituin (Noord)<sup>43</sup>

De *Gandhituin* draagt niet toevallig de naam van de Indiase staatsman en vredesactivist Mahatma Gandhi. De tuin is een buurttuin met een sociaal-politieke doelstelling. De doelstelling is een bijdrage aan de vrede te leveren. Directe inspiratie is een Gandhi-citaat: “De aarde biedt voldoende om ieders behoefte te bevredigen maar niet ieders hebzucht.”

Op de tuin wordt - collectief - groente verbouwd. Een van de redenen om hier opnieuw aandacht aan de *Gandhituin* te besteden<sup>44</sup> was het gerucht dat eind 2014 in stadslandbouwend Rotterdam de ronde deed dat er op de tuin problemen waren.

“Er waren inderdaad problemen”, vertelt Rutger Henneman, een van de initiatiefnemers van de *Gandhituin*. “Er ontstonden nogal eens heftige discussies die het democratische besluitvormingsproces blokkeerden. Ook stoorden sommigen zich aan de soms seksueel getinte grappen die enkele deelnemers soms maakten. En dan hadden we ook nog te maken met een jongen kampte met psychische problemen die voor ons te groot waren.”

Henneman: “Die problemen liggen gelukkig allemaal weer achter ons. We hebben met een aantal post-it-sessies gedragsregels ontwikkeld en regels die om de democratische besluitvorming te stroomlijnen. En het bestuur heeft die bezoeker met problemen uiteindelijk de toegang tot de tuin moeten ontzeggen. We hebben nu eigenlijk alleen nog maar een, gelukkig overzichtelijke, financiële uitdaging voor ons. En daaraan wordt gewerkt. We moeten huur aan de gemeente betalen: €2000 per jaar voor de grond en €1500 voor het lokaal. Dat kunnen we opbrengen door ons lokaal te verhuren voor zo’n €25 per dagdeel, onder meer aan mensen die daar yoga-cursussen geven. Dat lukte redelijk, tot een tweetal vaste klanten er mee ophielden.”

De Gandhi-tuin lijkt de problemen onder controle te hebben. Henneman: “We zien ons zelf als een sociaal experiment. We wisten dat het niet altijd gemakkelijk zou zijn.”

*Op de Gandhi-tuin, in veel opzichten te beschouwen als een sociaal experiment, kampte men enige tijd met terugkerende discussies die de gewenste democratische besluitvorming blokkeerden. Men slaagde er in deze problemen zonder tussenkomst van derden op te lossen. Een financieel probleem werd eveneens opgelost.*

## 2.16 Blokkentuin (Noord)<sup>45</sup>

In de hoek van flatgebouw aan de Bloklandlaan werd in 2013, op ca. 200 m<sup>2</sup> gemeentegrond, een buurtmoestuin aangelegd, de *Blokkentuin*. Het ontwerp voor de tuin werd gemaakt door een architect, in opdracht van de gemeente. Overeenkomstig de wensen van de bewoners werd gekozen voor individuele tuintjes waar groente verbouwd zou gaan worden.

---

<sup>43</sup> Zie ook <http://gandhituin.+org>.

<sup>44</sup> Vgl. Bronsveld 2014, pp. 53 – 56.

<sup>45</sup> Zie ook <http://rutgerhenneman.com/blokkentuin>.

Maar het ging mis. Er ontstond ruzie tussen mensen met een tuintje en ook met andere omwonenden. Er werd over en weer groenten van elkaars tuintje gestolen en bewoners rond de tuin scholden elkaar de huid vol.

De gemeente vroeg daarop Rutger Henneman en Daniël Opbroek, beide als sociaal- ondernemers actief in het nabij gelegen *Wilgenplantsoen*<sup>46</sup> om te helpen met het oplossen van de gerezen problemen. Daarnaast is het op termijn is de bedoeling dat het beheer van de tuin aan een groep bewoners wordt overgedragen.

In overleg met de gemeente werd daartoe allereerst besloten om de tuin collectief te gaan beheren, de individuele tuintjes zouden dus verdwijnen. De bewoners gingen daarmee, op een enkeling na, akkoord.

Henneman en Opbroek krijgen samen zo'n 5 à 6 uur per week voor hun activiteiten door de gemeente betaald. Daarnaast kwam er een bijdrage van de GGD voor het organiseren van gezonde activiteiten zoals een maandelijkse buurtmaaltijd.

De tuin wordt ook ondersteund door het sociale wijkteam, een groep mensen waarin allerlei organisaties vertegenwoordigd zijn, zoals het opbouwwerk, de wijkagent en de GGD.<sup>47</sup>

De tuin heeft een hek, wat de tuin, aldus Henneman, een “nogal uitsluitende uitstraling” geeft, maar: “Gegeven de ruzies is het op dit moment wel goed dat er een hek staat.”

Henneman is zeer te spreken over de medewerkers van de Gebiedscommissie in Noord, met name over de gebiedsnetwerker en de gebiedsmanager. “Die vormen een belangrijke schakel tussen het initiatief en de gemeente.” Henneman stelt dat de contacten met de gemeente erg op personen kan zitten. Er zijn elders in de stad, zo zegt hij, ook ervaringen met ambtenaren die nogal badinerend over “buurtmoestuintjes” doen.

Voor buurtinitiatieven in de buitenruimte is het verdwijnen van de deelgemeentes een groot verlies, denkt Henneman. “Er was toen een veel grotere kans om een betrokken iemand te vinden: hetzij een ambtenaar, hetzij zoals hier in Noord, een betrokken bestuurder, in de persoon van portefeuillehouder Niels Berndszen.”

Naast Opbroek en Henneman is op de *Blokkentuin* momenteel een kerngroep van 4 tot 8 bewoners actief. Henneman: “Deze bestaat voor ongeveer de helft uit Turks-Nederlandse vrouwen. Henneman zegt zeer onder de indruk te zijn van de tuinier-vaardigheden van deze vrouwen. Het contact is soms wel eens moeilijk vanwege taalproblemen maar een van de vrouwen tolkt dan zo nodig. Er wordt toch ook – of misschien wel juist daardoor- veel gelachen.” Een probleem is wel dat de gemeente uiteindelijk aanstuurt op een te tekenen contract. :”Op andere initiatieven willen bewoners zo’n convenant misschien wel tekenen maar de mensen hier tekenen dit soort verklaringen niet graag. En waarom zouden ze? Vervolgens zijn wij als sociale ondernemers gevraagd te tekenen. “Dat is raar”, vindt Henneman, “omdat niet wij die tuin in beheer hebben maar in opdracht van de gemeente proberen om dat beheer aan de bewoners over te dragen”.

---

<sup>46</sup> Zie bijvoorbeeld <http://rutgerhenneman.com/buurtmoestuin-wilgenplantsoen..>

<sup>47</sup> Deze betrokkenheid van een sociaal wijkteam met een buurttuin is bij mijn weten voor de situatie in Rotterdam uniek!

Financieel ziet de toekomst van de tuin er ook niet al te rooskleurig uit. Er is geld voor het lopende jaar 2015, voor 2016 is dat nog altijd onduidelijk. Een mogelijkheid is dat de tuin onderdeel worden van een groter project, waarbij de *Blokkentuin*, het nabij gelegen *Wilgenplantsoen* en de tuin van het *Kinderparadijs*<sup>48</sup>, een instelling die vermoedelijk ook in 2016 en daarna over voldoende middelen zal beschikken, met elkaar gaan samenwerken.

“Het is jammer”, vindt Henneman, “dat dezer dagen bijna nergens geld voor is. Door allerlei mensen wordt op dit soort projecten belangrijk werk gedaan. Werk dat past binnen de beleidsdoelen van de gemeente. Het zou fijn zijn als die mensen daarvoor gewoon, en daarmee bedoel ik wat eenvoudiger, en vooral ook: structureel, betaald zouden krijgen.”

Het ontwikkelen van verdienmodellen is niet eenvoudig. Dat geldt zeker voor zo’n relatief kleine tuin als de *Blokkentuin*. Henneman: “Een mogelijkheid die nog nader onderzocht moet worden is een mogelijke sponserende rol van dit soort projecten van zorgverzekeraars. Er is al wel eens door ons over gesproken met de GGD en er is zelfs een project, *Op recept*, maar daar heb ik nu al weer een tijdje niks meer over gehoord.”

*In en rond de Blokkentuin ontstond ruzie. De deelgemeente besloot in te grijpen en stelde twee parttime beheerders aan. De problemen lijken nagenoeg opgelost. Een contract tussen met de gemeente gaat vooralsnog niet getekend worden. Het meedoen van een aantal Turks-Rotterdamse vrouwen is bijzonder.<sup>49</sup> Ook de betrokkenheid van een sociaal wijkteam is bijzonder. Er is belangstelling bij zorgverzekeraars voor groene initiatieven.*

## 2.17 Geveltuin Snelfilterweg (Kralinger Esch)<sup>50</sup>

Carolien Verzaal, een van de betrokken bewoners bij twee piepkleine geveltuintjes voor één van de stadsvilla-torens aan de Snelfilterweg in de Kralinger Esch, is positief over de snelheid waarmee de geveltuin gerealiseerd kon worden. Het was niet haar idee maar van een buurvrouw die inmiddels overigens is afgehaakt. “Ik was wel meteen enthousiast toen ze mij vroeg.” Eind november 2014 werd via 14010, het telefoonnummer van de gemeente Rotterdam, contact opgenomen met het gebied Kralingen-Crooswijk. Er waren 5 handtekeningen voor een Opzoomer-subsidie nodig. Met die ondertekening nemen de bewoners geen verplichting op zich, aldus Verzaal.<sup>51</sup> “Toen die handtekeningen waren ingeleverd, ging het snel. In maart 2015 kwam de Opzoomer-subsidie van €175 via de Bewonersvereniging Kralingen-Crooswijk binnen. Ik heb toen de gemeente weer gebeld en een week later kwam de Wijkonderhoudsploeg het voorwerk doen: tegels er uit, greppeltje gegraven en stoeprandjes, ‘banden’ in het jargon, er in. Wij zetten

<sup>48</sup> Zie <http://www.kinderparadijs.net>.

<sup>49</sup> Een mogelijke verklaring ligt wellicht in de geschiedenis van de *Blokkentuin*: er werd eerder op individuele tuintjes groente verbouwd en daarvoor is onder migrantengroepen – zie de Rotterdamse volkstuinten – in het algemeen veel belangstelling; zie bijv. Bronsveld 2013a.

<sup>50</sup> Vgl. de eerder genoemde studie *De stoep* van Van Ulden, Van der Ham en Heussen 2015.

<sup>51</sup> Zie ook het betreffende formulier: <http://www.opzoomermee.nl/media/pdf/aanmeldkaart2015-web.pdf>.

als bewoners zelf de boompjes en de plantjes in. We denken nu ook aan een uitbreiding, want dan kan en mag, meen ik, zo lang wij ons aan die 1.80 meter die vrij moet blijven houden. Verbreding van een geveltuin is slechts toegestaan tot maximaal anderhalve stoeptegel. Uitbreiden mag eigenlijk alleen met losse zaken als plantenbakken en een bankje, ook dan moet er minimaal 1.80m stoep overblijven. En binnen het tuintje wat er al is, mogen we in verband met leidingen en zo geen grote, diep wortelende bomen of struiken planten.”<sup>52</sup>

“Het is heel erg wonderlijk hoe zo’n klein tuintje al werkt Ik had altijd al redelijk contact met mijn burens maar daar is nu het geveltuintje als gespreksonderwerp en ontmoetingsplek bij gekomen. En ja, als we bezig zijn met onderhoud, water geven en zo, maken mensen een praatje. Het is echt heel bijzonder!”

*De geveltuin aan de Snelfilterweg werd probleemloos aangelegd. De initiatiefneemster is vol lof over de rol van de gemeente. De regeling voor een geveltuin is kennelijk transparant, de procedure is helder en het concept geveltuin is duidelijk al is er bij de bewoners soms onduidelijkheid over de uitbreidingsmogelijkheden.*

## 2.18 Voedselbos Vlaardingen<sup>53</sup>

Ontwerper Paul de Graaf, een van de initiatiefnemers van het Vlaardingse voedselbos, is een bekend iemand in de Rotterdamse stadslandbouw. Hij is lid van het bestuur van Eetbaar Rotterdam en de man achter het jaarlijkse stadslandbouwfestival *ER Groeit*. Hij houdt zich als professioneel (landschaps)architect vooral bezig met visieontwikkeling, met als doel om bij kansrijke ideeën uit te komen. *Forest Gardening* was daarbij voor hem een belangrijk thema. Hij kwam er mee in aanraking toen hij in Engeland met de Canadese ecologische ontwerper John Todd<sup>54</sup> het voedselbos van Martin Crawford<sup>55</sup> bezocht.

In Rotterdam kwam *forest gardening* niet van de grond – totdat *Max de Moestuinman*<sup>56</sup> het *Rotterdamse Forest Garden Netwerk* oprichtte. Moestuinman De Corte was via de permacultuur in voedselbossen geïnteresseerd geraakt. Toen twee andere professionals, de Vlaardingse hovenier Jeroen Hooijmeijer en de internationaal bekende bomenexpert Huib Snee, ook belangstelling toonden voor een voedselbos was er zomaar ineens een enthousiast initiatiefgroepje. Aan de rand van Vlaardingen werd een mogelijke locatie gevonden. De terreinbeheerder, *Groen Service Zuid Holland*, reageerde enthousiast en er werd een om-niet contract opgesteld met de eigenaar, het *Recreatieschap Midden-Delfland*, een samenwerkingsverband tussen de *Provincie Zuid-Holland* en een aantal gemeenten waaronder

---

<sup>52</sup> Zie <http://www.rotterdam.nl/geveltuinen>.

<sup>53</sup> Zie ook <http://www.voedselbosvlaardingen.nl>.

<sup>54</sup> Zie <http://www.toddecological.com>.

<sup>55</sup> Zie [www.agroforestry.co.uk](http://www.agroforestry.co.uk).

<sup>56</sup> Zie ook de projectbeschrijving van het Voedselbos Kralingen hierboven.

Vlaardingen. Een subsidieaanvraag voor ontwerp en aanleg bij het Recreatieschap, de Provincie en het lokale *Fonds Schiedam-Vlaardingen* werd gehonoreerd. “Ons verhaal bleek precies in hun plannen te passen”, vertelt De Graaf. “Het zat gewoon mee, alles viel op zijn plek. Zo ook bijvoorbeeld de inbreng van *Bureau Stadsnatuur*. Die zijn nogal van de biodiversiteit en dikwijls erg kritisch over stadslandbouw. Maar men was uiterst positief over onze plannen. Ze voerden intussen op locatie een nulmeting uit. Binnenkort volgt een vervolgmeting, we zijn erg benieuwd.” Het bos moet nu vooral verder ontwikkeld worden. “Het bestaat uit een openbaar deel en een semi-openbaar deel. Dat semi-openbare deel, ongeveer een derde deel van de 9000 m<sup>2</sup> die het bos beslaat, willen we, wanneer nodig, af kunnen sluiten om er een commercieel te exploiteren productiebos van te maken. Rond dat de productieve en recreatieve kwaliteiten van het voedselbos willen we een verdienmodel ontwikkelen. De Graaf hoopt zelf vooral op ontwerp-opdrachten elders in het land.

Met de gemeente Vlaardingen hebben de initiatiefnemers vooral via het Recreatieschap te maken. De communicatie verliep niet altijd even goed, zo meldt De Graaf: “Na de aanleg bleken er nog bepaalde vergunningen te moeten worden aangevraagd. Dat is gelukkig, in goed overleg, allemaal goed gekomen. Men verwacht van ons professionaliteit op alle fronten, terwijl wij zoiets als ‘communicatie’ als vrijwilligers er eigenlijk maar een beetje bij doen. Op het gebied van aanleg, onderhoud en ontwikkeling van het voedselbos worden we natuurlijk wel graag erkend als professionals, terwijl in de media ons project door beleidsmakers juist vaak als een vrijwilligersproject wordt aangeduid. Vrijwilliger of professional: bij ons is die lijn erg dun. Mede-initiatiefnemer Hooijmeijer en zijn vrouw wonen zo goed als naast het voedselbos en zijn goed ingevoerd in het buurtgebeuren. Dat gaat daardoor ook allemaal heel erg soepel.”

*Het gaat goed met het Vlaardingse Voedselbos. Een aantal mensen vond elkaar, zij maakte een plan voor een voedselbos in Vlaardingen dat bij de Provincie Zuid-Holland en een aantal andere andere instanties in goede aarde viel. De ontwikkeling van het bos en het bijbehorende verdienmodel verloopt voorspoedig. Buurtbewoners zijn enthousiast.*

### 3. Bewonersinitiatieven als democratische vernieuwing

#### 3.1 Participatieve versus representatieve democratie

Met de groei van het aantal burgerinitiatieven rijst de vraag hoe deze zich verhouden tot de representatieve democratie die het Nederlandse bestuurlijke stelsel is.

Burgerinitiatieven worden vaak gepositioneerd *tegenover* de overheid. Begrijpelijk, ook al is dat niet in alle opzichten terecht. De staat kan zelf als een ietwat uit de hand gelopen burgerinitiatief beschouwd worden.<sup>1</sup> Maar het is vooral een feit dat geen staat, geen overheid kan bestaan kan zonder burgers.

Het is daarbij goed te beseffen dat 'burger' geen sociologisch begrip maar voor alles een term uit het staatsrecht. Het duidt een specifieke, doorgaans nauw omschreven, relatie aan tussen staat en onderdanen.<sup>2</sup> Ooit ging het daarbij vooral om de formulering van rechten van burgers, rechten van burgers vis à vis de staat. Het voorbeeld is de Amerikaanse *Bill of Rights* uit 1788.<sup>3</sup>

Het representatieve stelsel is niet langer vanzelfsprekend. De *Raad voor het Openbaar Bestuur* kwam in 2012 tot de volgende conclusie: "Het volk brengt nog wel zijn stem uit, maar laat zich niet zomaar meer representeren. De uitgebrachte stem is geen uitingvorm meer van een mandaat dat de kiezer voor enkele jaren afgeeft aan de kandidaat van zijn keuze. Integendeel, hij behoudt zich het recht voor om de dag er na zijn eigen voorkeurskandidaat al weer te bekritisieren. Deze ingrijpende verandering in attitude bij kiezers, vraagt eveneens een aanpassing van politici en bestuurders. Zij zullen niet meer moeten opereren vanuit het formele gezag dat hun positie hen ooit automatisch gaf, maar vanuit het gezag dat zij telkens opnieuw moeten verdienen door een toegankelijke en responsieve werkwijze."<sup>4</sup>

De opkomst van burgerinitiatieven lijkt een onafwendbare ontwikkeling. Dit proces hangt samen met de verschuivende posities van partijen die actief zijn in het politiek-bestuurlijke krachtenveld,

---

<sup>1</sup> Meeus 2015. Deze gedachtegang ligt, in de vorm van het zogenaamde *sociaal contract*, zelfs ten grondslag aan het dominante westerse politiek-filosofische discours. Klassieke politiek-filosofen als Hobbes, Locke en Rousseau konden het niet zonder zo'n fictief contract stellen, iets dat eveneens geldt voor een contemporain filosoof als John Rawls. Het probleem is echter dat dergelijke contracten tussen staat en burgers in werkelijkheid nooit gesloten werden. De oorsprong van de staat is in werkelijkheid een greep naar de macht van "een aantal roversbendes, later adel genoemd", zoals bestuurskundige Frissen dat in april 2015 voor de ambtelijke gasten van de Rotterdamse gemeentesecretaris Raets in een lezing over "de fatale staat" uiteenzette, zie Bijlage 3. Zie ook Frissen 2007.

<sup>2</sup> Hoogenboom 2006, p. 390.

<sup>3</sup> In het moderne discours gaat het vaker over rechten en plichten, vgl. Bronsveld 1995. Zie ook Gowricharn e.a. 2012, die in het verlengde van deze discussies een heuse "burgerschapsindustrie" zag ontstaan. Zo startte minister Verdonk de regeling *Ruimte voor contact*, ter stimulering van interetnisch contact terwijl in Rotterdam wethouder Kaya zich inzette voor de ontwikkeling van 'stadsburgerschap'. Zie ook Van der Zwaard 2012.

<sup>4</sup> ROB 2012, pp. 64 – 65.

vooral ook in de stad. In de wereld waar gemeenten, woningcorporaties en projectontwikkelaars het voor het zeggen hadden melden zich nieuwe partijen. Door bezuinigingen en haperende verdienmodellen lijken de oude partijen invloed – en macht? - te verliezen. Nieuwe spelers zoals bewoners(collectieven), sociaal ondernemers en kunstenaars melden zich - maar ook nutsbedrijven, zoals energie- en waterproducenten en telecom-, ICT- en afvalbedrijven. “Deze nieuwe partijen staan te popelen om meer zeggenschap over hun leef- en werkomgeving te krijgen en hun eigen stempel op de stad te drukken”, aldus een publicatie van de semi-publieke denktank Platform 31.<sup>5</sup>

In vele rapporten waaronder vooral ook studies van – of geschreven in opdracht van - het Ministerie van Binnenlandse Zaken – worden de initiatieven getypeerd als een nieuwe, *participatieve* vorm van democratie.

Er is inmiddels veel over de verhouding van de zich ontwikkelende *participatieve* democratie tot de klassieke *representatieve* democratie geschreven, in dit hoofdstuk wil ik daarvan een indruk geven van hetgeen daar de laatste jaren over verschenen is en daarbij allereerst laten zien wat er in Rotterdam op dit terrein tot stand is gebracht.

### 3.2 Democratiseringsinitiatieven in Rotterdam

In Rotterdam zijn onder verantwoordelijkheid van de wethouder voor Democratische Vernieuwing, Joost Eerdmans, een aantal democratiseringsexperimenten gestart. Eerdere initiatieven waren het *Opzoomeren* (1994), het *Burgerpanel* (2006) en *Buurt Bestuurt* (2009).

In 2006 werd nog onderzoek gedaan naar de mogelijkheden voor burgerparticipatie.<sup>6</sup>

Inmiddels kwam er een aantal democratiseringsprojecten bij: de *Burgerjury*, het *CityLab010*, het *Gebiedsreferendum* en het uit Engeland overgewaaid *Right to challenge*.<sup>7</sup>

In de notitie *Directe invloed door Rotterdammers. De invulling van democratische vernieuwing in Rotterdam* passeerden onlangs alle bestaande en te ontwikkelen democratische vernieuwingen de revue.<sup>8</sup> De tekst van deze notitie volgt hieronder

#### Buurt Bestuurt

*Buurt Bestuurt, gestart in 2009, is een manier van werken waarbij bewoners actief betrokken zijn bij verbetering van de woon- en leefsituatie in hun wijk. Het buurt bestuurt comité, dat bestaat uit bewoners, bepaalt samen met politie en gemeente welke problemen en uitdagingen in hun buurt*

---

<sup>5</sup> Raatgever e.a. 2012, p. 64.

<sup>6</sup> Edwards en Schaap 2006.

<sup>7</sup> Zie de folder *Kendoe: meer zeggenschap voor Rotterdammers*, Kendoe 2015. Kritiek (“de kroeg en een bureau voor opiniepeilingen zouden nuttiger instrumenten zijn”) op de Burgerjury gaf onder meer Janse 2015; over het *right to challenge* zie bijv. Sterk, Specht en Kraaij 2015.

<sup>8</sup> Gemeente Rotterdam 2015c. Deze tekst wordt hier – enigszins ingekort – overgenomen.



*als eerste moeten worden aangepakt. Buurt Bestuurt kan helpen met de wensen van bewoners om hun buurt veiliger en leefbaarder te maken. Het comité komt bij elkaar, inventariseert welke problemen er op het gebied van veiligheid en leefbaarheid zijn en stelt dan drie prioriteiten. Afsproken wordt wie daarmee aan de slag gaat, waarna met de uitvoering wordt begonnen. Dit kan niet zonder samenwerking en inzet van bewoners. Van plannen maken, uitvoeren, monitoren tot verbeteren, samen met Rotterdammers.*

De gebiedscommissies en -plannen<sup>9</sup>

*(...) Via de gebiedscommissies kunnen alle Rotterdammers – actieve buurtbewoners, ondernemers en maatschappelijke organisaties in een gebied – invloed uitoefenen op het wel en wee van hun wijk. Door zichzelf verkiesbaar te stellen als commissielid of door actieve betrokkenheid bijvoorbeeld bij het maken van de gebiedsplannen. Voor het stadsbestuur zijn de veertien gebiedscommissies de ogen en oren van de stad. De uitgangspunten en kaders die op de vorige pagina genoemd worden zijn één op één van toepassing op de gebiedscommissies. Door de combinatie van de representatieve legitimiteit en de ogen- en orenfunctie zijn de gebiedscommissies een belangrijk instrument in het kader van democratische vernieuwing. Daarnaast wordt voor elk gebied onder verantwoordelijkheid van de gebiedscommissie een gebiedsplan opgesteld. In het gebiedsplan bepaalt de gebiedscommissie samen met bewoners en andere stakeholders de belangrijkste ambities van het gebied voor de komende vier jaren. De Gemeenteraad stelt de gebiedsplannen definitief vast bij het vaststellen van de begroting. Het gebiedsplan wordt tweejaarlijks bijgesteld, waarbij de uitkomsten uit het Wijkprofiel - die om de twee jaar beschikbaar komen – kunnen worden betrokken. Zonodig kan een gebiedsplan ook tussentijds worden geactualiseerd.*

Burgerinitiatief

*Rotterdammers met een goed idee kunnen een burgerinitiatief indienen. Het kan gaan om een idee voor de buurt, de wijk en zelfs de stad. De gemeenteraad neemt na indiening eerst een besluit of het burgerinitiatief aan een aantal voorwaarden voldoet. Daarbij is het belangrijkste dat de indiener 14 jaar of ouder is, in Rotterdam woont en voldoende handtekeningen voor zijn initiatief heeft verzameld van Rotterdammers van 14 jaar en ouder. 50 handtekeningen bij verzoeken met een gebiedsgericht karakter en 250 bij verzoeken met een stedelijk karakter. Als dat het geval is dan volgt een inhoudelijke bespreking in de raadscommissie en de gemeenteraad. Uiteindelijk besluit de gemeenteraad het burgerinitiatief wel of niet over te nemen. Bij de behandeling krijgt de indiener gelegenheid een korte mondelinge toelichting te geven op (zijn) voorstel. Als de gemeenteraad het voorstel in behandeling neemt ontvangt de indiener binnen 13 weken een besluit met betrekking tot zijn voorstel.*

---

<sup>9</sup> Deze gebiedscommissies kwamen in de plaats van de in maart 2014 door de Rijksoverheid afgeschafte sub-gemeentelijke bestuurslagen. In Rotterdam waren dat de deelgemeentes, in Amsterdam de stadsdelen.

#### Bewonersinitiatief

*De regeling bewonersinitiatieven is gericht op het mogelijk maken van initiatieven van en door Rotterdammers waar de straat, wijk en/of gebied beter van wordt. Een gebiedscommissie besluit of een aanvraag voor een subsidie op basis van deze regeling gehonoreerd wordt. Bewoners voeren, eventueel met behulp van professionele ondersteuning, de activiteit zelf uit.*

*Zelfbeheer is een vorm van een bewonersinitiatief. Bewoners met betrokkenheid bij hun directe leefomgeving bieden we de mogelijkheid om de leefbaarheid in de stad te verbeteren door zelf de openbare buitenruimte te verrijken en te onderhouden, al dan niet met ondersteuning van sociale ondernemers.*

#### G1000 burgertop

*Tijdens een G1000 burgertop debatteren bewoners over belangrijke politieke thema's. Het doel van G1000 is projectmatig thema's op te pakken die bewoners van een stad raken, vraaggericht en samen met gemeente, bedrijven en politiek.*

#### Participatie en co-creatie bij planvorming

*Bij de totstandkoming van gemeentelijk beleid worden professionals en belanghebbenden (Rotterdammers en ondernemers) uit de stad betrokken als participant of als co-creatie partner. Zo wordt de deskundigheid van de stad ingezet voor de stad. Het gevoerde beleid (bijvoorbeeld bij bouwplannen) sluit hiermee aan bij de behoeften van de stad en bij de werkwijze en belevingswereld van organisaties die een deel van het beleid voor de gemeente uitvoeren.*

#### Opzoomer Mee

*Bij Opzoomer Mee gaat het om initiatieven op straatniveau om bewoners te activeren om voor elkaar te zorgen en de leefbaarheid in de straat te vergroten. Door kleinschalige activiteiten op straatniveau te subsidiëren (maximaal 250 euro), leren bewoners elkaar beter kennen, is er een basis voor burenhulp en wordt de buurt leefbaarder. Een netwerk van straten met actieve bewoners wordt gevormd die door talrijke 'kleine' en 'informele' activiteiten een bijdrage leveren aan de collegedoelestellingen.*

#### Burgerpanel

*Het BurgerPanel Rotterdam is een actieve vrijwilligersorganisatie die bestaat uit een groep van 30 enthousiaste, betrokken Rotterdammers. Het burgerpanel houdt zich actief bezig met de kwaliteit van de dienstverlening en de plannen van de gemeente Rotterdam. De ervaringen van Rotterdammers vormen het uitgangspunt om het College onafhankelijk en kritisch te adviseren. Het panel voert gevraagd en ongevraagd toetsen uit die variëren van korte acties tot uitgebreide verkenningen en doet aanbevelingen aan het College van B & W.*

#### Enquêtes

*De gemeente zet ook enquêtes uit om de mening van Rotterdammers te peilen, bijvoorbeeld de omnibusenquête of andere onderzoeken waarin we de tevredenheid van de Rotterdammer uitvragen. Deze zijn vooral bedoeld om feedback op ons beleid en handelen op te halen. Zijn we op de goede weg? Wat kan beter?*

Recent werd aan deze lijst door het zittende college de volgende nieuwe programma's toegevoegd.

#### Right to Challenge

*Met de Right to Challenge krijgen wijken en buurten het recht om huidige voorzieningen en taken van de gemeente over te nemen als zij het beter kunnen. Het instrument is bedoeld om bewoners meer zeggenschap te geven en de samenwerking tussen bewoners en de lokale overheid te bevorderen. Door de kennis van bewoners en de expertise van ambtenaren aan elkaar te koppelen, verbeteren we de leefbaarheid van wijken en buurten. De Right to Challenge in Rotterdam wordt op basis van input van en samenwerking met actieve Rotterdammers ontwikkeld. Samen bouwen aan de stad. De hele plan-do-check-act cyclus wordt doorlopen. De Right to Challenge op zijn Rotterdams!*

#### CityLab010

*CityLab010 is hét Rotterdamse laboratorium voor maatschappelijke innovatie. De gemeente stelt budget ten dienst van Rotterdammers met ideeën en initiatieven waarmee maatschappelijke vraagstukken in de stad worden aangepakt. Met CityLab010 krijgen Rotterdammers meer zeggenschap over hun stad en de ruimte om hun ideeën te realiseren. Er is jaarlijks 3.2 miljoen euro beschikbaar voor Citylab010.*

#### Burgerjury

*De burgerjury bestaat uit 150 Rotterdammers die tussen het eerste kwartaal van 2015 en het eerste kwartaal van 2018 twee keer per jaar bij elkaar komen. Zij gaan dan in gesprek met één of meer wethouders en/of de burgemeester over een aantal thema's en onderwerpen. Zij beoordelen het beleid van de gemeente en geven advies aan het College hoe het beter kan. Hun oordeel en adviezen worden meegenomen in nieuw beleid of bijstelling van het bestaande beleid.*

#### Referenda

*Het instrument referendum beoogt Rotterdammers meer bij het bestuur van de stad te betrekken, door hen meer invloed te geven op besluitvorming die voor hen van belang is. Het referendum is bedoeld om de mening te peilen over een (voorgenomen) besluit met een groot maatschappelijk belang in de stad als geheel of in een bepaald gebied en kan raadplegend (op initiatief van de politiek) of raadgevend (op initiatief van Rotterdammers) van aard zijn. Daarnaast kan referendum op stedelijk of gebiedsniveau worden aangevraagd en uitgeschreven. Het resultaat van een referendum is juridisch niet bindend, maar heeft wel een duidelijke signaalfunctie.*

#### Digitale Meningspeiling

*Ook op het kleinere wijk- en buurtniveau moet de mogelijkheid bestaan om de mening van bewoners over een onderwerp te peilen. Met digitale meningspeiling wordt een vorm van zeggenschap mogelijk gemaakt, waarmee snel gegevens worden gegenereerd over bepaalde standpunten van wijkbewoners. Het resultaat van een digitale meningspeiling is juridisch niet bindend, maar geeft wel snel en goed inzicht in de mening van wijkbewoners. Een laagdrempelige mogelijkheid om de stem van wijkbewoners te 'checken'.*

In oktober 2015 werd op een landelijk Kendoe-congres op het Rotterdamse stadhuis de aftrap gegeven van *Maak de Buurt*<sup>10</sup>. In het kader van dit initiatief zullen experimenten worden gehouden in zes Nederlandse gemeentes, waaronder Rotterdam.

*Maak de buurt*-initiatiefnemer Dubbelboer maakte zich eerder sterk voor het vastleggen van buurtrechten, community rights zoals geformuleerd in het Britse voorbeeld van de *Big Society*. Rotterdam nam uit dat programma het boven genoemde *Right to Challenge* uit over.<sup>11</sup>

Het huidige Rotterdamse college van Leefbaar Rotterdam, D66 en CDA wil zich nadrukkelijk inzetten voor “de Rotterdammers.” Er wordt: “Rotterdammer gericht” gewerkt. De eerder genoemde democratische experimenten passen allen in dat kader.

De notie Rotterrdammergericht werken (RGW) is intussen bestuurlijk uitgewerkt langs een viertal actielijnen, te weten *Coalities in de stad*, *College in de wijk*, *Dienstverlening aan Rotterdammers* en de eigen gemeentelijke *organisatieontwikkeling*.<sup>12</sup>

Het lokale op buurt-, wijk- en gebiedsniveau blijkt nogal eens te botsen met het belang van de stad. Idealiter weegt het stadsbestuur, in samenspraak met de gemeenteraad, lokale belangen af tegen het stadsbelang. Dat laatste belang gaf volgens de Rotterdamse Rekenkamer in een rapport uit 2012 te vaak de doorslag.<sup>13</sup> De buurt- of wijkbewoner kan dus de stad nogal eens tegenover zich vinden. *Wijken voor de stad*, zo luidde de titel van dat rapport niet toevallig.

Tegen deze achtergrond wordt de notie van het “Rotterdammer gericht werken” enigszins problematisch.

De Rotterdamse deelgemeentes hadden een aantal eigen beleidsterreinen, waaronder, hier uiteraard van belang, die van de openbare ruimte. Een beleidsverantwoordelijkheid waarvoor zij ook de bijbehorende budgetten tot hun beschikking hadden.

---

<sup>10</sup> Zie <http://www.democratieinuitvoering.org/blog/maak-de-buurt>

<sup>11</sup> Het boven genoemde *Right to challenge* behoorde ook tot dit Britse *Big Society* programma. Zie over *Big Society* bijv. Tonkens en Verplanke 2014 en Beunderman 2015. Overigens: volgens sommige auteurs gebeuren er in sommige Scandinavische landen interessantere dan in Engeland. In Zweden lijkt de juiste balans gevonden tussen overheid en maatschappij, co-productie is daar het sleutelbegrip, aldus Van Wijdeven e.a. 2013, pp. 35 – 36.

<sup>12</sup> Zie <http://sjaan.rotterdam.nl/rotterdammergerichtwerkenis>.

<sup>13</sup> Rekenkamer 2012.

Met de komst van de gebiedscommissies veranderde dat. De gebiedscommissies werden de “ogen en oren” van de stad maar zij staan op de Coolingsingel toch vooral met de pet in de hand, zo lijkt het. Uit recent onderzoek van de Rotterdamse Rekenkamer blijkt bovendien dat de *gebiedscommissies* vooralsnog niet optimaal functioneren.<sup>14</sup>

### 3.3 Burgerinitiatieven: democratie en politiek

In de ontwikkeling van burgerinitiatieven laat zich een aantal fasen onderscheiden.<sup>15</sup> Ging het bij de eerste generatie over *inspraak*, bij de tweede generatie stonden *interactieve besluitvorming* en *coproductie* centraal. Bij de derde generatie kwam het accent meer op *doen* in plaats van op *meepraten* of *meebeslissen* te liggen.<sup>16</sup> *De doe-democratie* luidde dan ook de titel van een nota van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Er wordt ook veel van verwacht getuige de ondertitel: *Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*.<sup>17</sup>

Vooralsnog lijkt er geen reden om direct van de impact van die vernieuwingen onder de indruk te zijn. Nederland is vooralsnog geen *bottom up* bestuursde samenleving.<sup>18</sup> De veranderingen zijn echter onmiskenbaar: de ontwikkeling naar een meer *participatieve* democratie is in gang gezet.

De groei van burgerinitiatieven is niet uitsluitend een bottom-up beweging. Het was het kabinet-Balkenende dat in deze de eerste stappen deed. Deze stappen, volgens de bestuurskundige Hoogenboom te duiden als niets minder dan een conservatieve revolutie, hadden tot doel te zorgen voor minder staat en markt en meer samenleving ten einde het maatschappelijk middenveld de ruimte te geven. Geïnspireerd door christelijk-conservatieve voorgangers als Groen van Prinsterer, Kuyper en Dooyeweerd, begon Balkenende aan de versoering van de WAO en de WW, de beperking van het pre-pensioen en de introductie van het nieuw zorgstelsel van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). De overheid zou in de te creëren nieuwe maatschappelijke structuur vooral een aanjager moeten worden, die voorwaarden creëert waardoor particuliere initiatieven tot bloei kunnen komen, initiatieven die uiteindelijk vele taken van de overheid zouden kunnen en moeten gaan overnemen.<sup>19</sup>

Sociaaldemocraten en liberalen hadden zo hun eigen redenen om de te creëren ruimte voor burgerinitiatieven te omarmen. Onderstreepte de christendemocratie het mobiliseren van de “door en door sociale identiteit” van burgers, voor de liberalen ging het om de burger als

---

<sup>14</sup> Rekenkamer 2015. Wat in deze studie naar voren komt is ook dat de werkwijze en prestaties van de diverse gebiedscommissies sterk uiteenlopen.

<sup>15</sup> Lenos e.a. 2006, pp. 4 - 5.

<sup>16</sup> Oude Vrielink en Van de Wijdeven 2011, p. 440.

<sup>17</sup> Kabinetsnota 2013.

<sup>18</sup> De eerder aangehaalde bestuurskundige Frissen kwalificeerde de Nederlandse bestuurlijke verhoudingen desalniettemin als *anarchistisch* omdat in de Nederlandse netwerksamenleving geen machtscentrum meer aan te wijzen zou zijn.

<sup>19</sup> Hoogenboom 2006, p. 40.

“volwaardige deelnemer aan de markteconomie” terwijl de sociaaldemocraten vooral meer ruimte zagen voor burgers als “rechtmatige eisers van sociale rechten.”<sup>20</sup>

De WMO is inmiddels realiteit en begrippen als *zelfredzaamheid* en *burgerkracht* zijn niet meer weg te denken uit de discussies over de zorg.

Het belang van lokale initiatieven wordt door velen onderstreept, de rijksoverheid voorop. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken, de vele overheidsadviesorganen als SCP en WRR alsook een VNG-denktank maakten rapporten over niets minder dan nut en noodzaak van burgerinitiatieven.<sup>21</sup> Opvallend is dat in deze rapporten dat steevast het *democratische* gehalte van de initiatieven onderstreept wordt.

De kloof tussen de burgers en de politiek, een kloof die de legitimiteit van de politiek steeds meer lijkt te ondermijnen, bleek gevuld te kunnen worden door participatief-democratische burgerinitiatieven, oftewel de *doe-democratie*.<sup>22</sup>

De ideeën over de democratische vernieuwingen van de doe-democratie leidden echter ook tot - veel - discussie.

Allereerst zijn er auteurs die de term *doe-democratie* onjuist vinden. *Doe(n)* verwijst naar handelen, *democratie* naar zeggenschap en spelregels. De koppeling van deze verschillende zaken in één begrip klopt niet vindt een aantal auteurs.<sup>23</sup>

Een belangrijke vraag is ook of er inderdaad sprake van een soort communicerende vaten tussen beide vormen van democratie.

De politicoloog Boutellier ziet het belang van burgerinitiatieven tegen de achtergrond van de aan betekenis inboetende representatieve democratie en beschouwt de initiatieven inderdaad als een nieuwe zich ontwikkelende tegenkracht van ‘georganiseerd wantrouwen’. Maar als reactie ziet hij vooral “afhoudende professionals en onwelwillende bestuurders.”<sup>24</sup>

De onderzoekers Tonkens e.a. lieten zien dat er met de groei van burgerinitiatieven feitelijk geen nieuwe democratische verhoudingen ontstaan. Zij zien veeleer een *depolitisering* van de gemeentepolitiek als het resultaat van lokale juridiserings- en informaliseringsprocessen.<sup>25</sup>

<sup>20</sup> Hoogenboom 2011, pp. 393 – 394.

<sup>21</sup> Een greep. BZK publiceerde drie studies: Heijden e.a. 2007; Zijlens 2009 en Blom e.a. 2010. Van de *adviezen* aan de overheid dienen hier genoemd te worden: RMO 2013, RMO 2014, ROB 2013 en RVZ 2015. De WRR riep op tot “vertrouwen in de buurt” (WRR 2005), 7 jaar later (ook) tot “vertrouwen in burgers” (WRR 2012). Het Sociaal Cultureel Planbureau onderzocht de mogelijkheden van het ‘een beroep doen op de burger’ (Veldheer e.a. (red.) 2012). De VNG publiceerde het advies *Van eerst de overheid naar eerst de burger* (VNG 2013). Verder noem ik hier een tweetal recente publicatie van Platform 31, zoals bekend nauw met de rijksoverheid en een flink aantal gemeentes verbonden: Denters e.a. 2013 en Oude Vrielink 2015 en de door Movisie uitgegeven bundel *De ondernemende burger* (Ham en Van der Meer 2015). Een en ander mondde uit in de nota *De doe-democratie* (Kabinetsnota 2013), zie ook de bijbehorende brochure *Werken aan burgers nabijheid*, BZK 2013.

<sup>22</sup> Kabinetsnota 2013. Vgl Vrooman e.a. 2012, p. 11.

<sup>23</sup> Dubbelboer in Van der Meer en Ham 2015. Vgl. Michels 2011, p. 81.

<sup>24</sup> Boutellier 2012, p. 43.

<sup>25</sup> Tonkens, Trappenburg e.a. 2015 pp. 60 – 64; zie ook De Ridder en Dekker 2015.

Volgens weer anderen is de doe-democratie zelfs helemaal *niet* democratisch. “Het op eigen initiatief vormgeven aan de publieke ruimte” valt bijvoorbeeld buiten procedurele definities van democratie zoals die bijvoorbeeld door de WRR gehanteerd wordt: de WRR ziet democratie als “een politieke besluitvormingsprocedure waarin politieke gelijkheid en politieke vrijheid (procedurele grondrechten en beginselen) zijn gewaarborgd, met als uitgangspunt een meerderheidsregel, waarbij de bescherming van de minderheid is verzekerd.”<sup>26</sup>

Anderen zien vooral gevaren rond het begrip doe-democratie opdoemen. In de studie *Montessori Democratie*, een studie naar bestaande spanningen tussen burgerparticipatie en lokale politieke verhoudingen, wordt een politieke overweging gegeven om de rol van de overheid nadrukkelijk serieus te blijven nemen. Uit Amerikaans onderzoek zou namelijk blijken dat “de overheid haar verbindende, bemiddelende, en gelijkheid scheppende rol (...) niet moet onderschatten. Doet zij dat wel dan kunnen conflicten en ongelijkheid tussen burgers zo groot worden dat de doe-democratie eindigt in afkeer van burgerinitiatieven en een verlangen naar een sterke overheid of zelfs naar autoritaire leiders. Om dat te voorkomen is het van belang om naast waardering voor actief burgerschap ook de waardering voor ambtenarij en bureaucratie levend te houden.”<sup>27</sup>

De Rotterdamse socioloog De Brabander vindt het gevaarlijk om het democratisch gehalte van de doe-democratie te overdrijven. Er is niets tegen burgerinitiatieven, schrijft hij met zoveel woorden, maar met het uitvergroten van wat hij “buurtfeestjes” noemt, wordt het begrip democratie ernstig versmald. Inderdaad lijken politieke aspecten vrij gemakkelijk van tafel te verdwijnen. Want eigenlijk zijn de oplossingen er al, “die dienen alleen nog even gerealiseerd te worden.”<sup>28</sup>

Ook de onderzoekers Oude Vrielink, Verhoeven en Van de Wijdeven wezen op de “stille ideologie” die in het beleidsperspectief op de doe-democratie besloten ligt, namelijk die van het “gedepolitiseerde burgerschap”, problematisch omdat hiermee het belang van gepolitiseerde vormen van tegenmacht die noodzakelijk is voor een daadwerkelijke democratie miskent.<sup>29</sup> Het SCP had soortgelijke kritiek. “Meer ‘eigen verantwoordelijkheid’ en ‘loslaten’ lijken in de praktijk vooral neer te komen op de overdracht van verantwoordelijkheden naar de burgers zonder de bijbehorende middelen (via belastingverlagingen) en bevoegdheden (via deregulering). De overgedragen verantwoordelijkheden zijn bovendien erg beperkt en hebben vaak een hoog ‘lossestoeptegelgehalte’.”<sup>30</sup> In dit verband kan ook de uitspraak van sociologe Tonkens genoemd worden, daar waar ze een buurtmoestuin “een vorm van goedgemutste machteloosheid” noemde.<sup>31</sup>

---

<sup>26</sup> Peters, Van Stipdonk en Castenmiller 2014, p. 6.

<sup>27</sup> Tonkens, Trappenburg e.a. 2015, p. 109. Vgl. Szezter 2012.

<sup>28</sup> De Brabander z.j., p. 1.

<sup>29</sup> Oude Vrielink, Verhoeven en Van der Wijdeven 2012. Vgl. Boutellier p. 43

<sup>30</sup> Vermeij, e.a. 2012, p. 270.

<sup>31</sup> Bijv. in Tonkens 2014.

Een aantal auteurs dat met het inzetten op meer zelfredzaamheid (als overheidsbeleid) de ruimte voor een meer kritische vorm van burgerschap uit het zicht verdwijnt. De Rotterdamse socioloog Schinkel spreekt van een gedepolitiseerde opvatting van burgerschap.<sup>32</sup>

En wat moet de burger die *tegen* bepaald beleid is?<sup>33</sup> Onderzoeker Verhoeven liet al in 2009 in zijn *Burgers tegen beleid* zien dat overheden in het algemeen slecht tegen echte kritiek kunnen – een doe-democratie die echt wat voorstelt zal dan ook met meer dan argwaan tegemoet worden getreden.<sup>34</sup> Wat dan te verwachten van een door de overheid uitgevente doe-democratie?

Politiek historicus De Haan ziet eveneens gevaren in “de overheidspropaganda voor de participatiesamenleving”: het zou het wantrouwen voeden van minder weerbare burgers ten aanzien van de vertegenwoordigende democratie. “Vanwaar het enthousiasme voor het zelf- doen, als dit niet weggelegd is voor diegenen die het zelf niet kunnen?”<sup>35</sup> Als de verzorgingsstaat voor die groep onontbeerlijk blijkt, moeten we dan maar leven met de tekortkomingen ervan, die juist breed zijn uitgevent opdat de voordelen daar zo positief mogelijk bij afsteken? Zo bezien is de lokroep van de ‘doe-democratie’ vooralsnog eerder het bewijs van het onvermogen van de staat dan een overtuigend pleidooi voor het zelfoplossend vermogen van burgers.”<sup>36</sup>

Tegenover de zorgen van De Haan staat de verzekering van het kabinet-Rutte dat stelde dat burgerinitiatieven voorlopig de representatieve democratie niet echt kunnen vervangen. Voorzieningen zullen nodig blijven voor mensen die “ziek zijn, geen netwerk hebben of anderszins onvoldoende toegerust zijn. Het kabinet onderkent het belang dat deze mensen een beroep kunnen doen op de overheid en benadrukt dat de verzorgingsstaat blijft bestaan. Buiten twijfel staat dat goede voorzieningen voor een ieder beschikbaar zullen blijven.”<sup>37</sup>

Om in de discussie over nieuwe democratische verhoudingen stappen te kunnen zetten, de goede afwegingen te maken en beslissingen te nemen zal deze minder ideologisch moeten worden, vinden sommigen. Politicologe Michels bepleitte daarom een *wetenschappelijk* evaluatiekader.<sup>38</sup> Het is echter de vraag of dit kan, zonder het door-en-door politieke karakter van de voorliggende vragen te ontkennen.

De eerder aangehaalde studie *Montessori-democratie* mondde uit in het advies om niet de burgers maar de democratie te versterken. Beide vormen van democratie zouden moeten worden ingebed in een systeem van *checks and balances*. Immers,“(…) naarmate burgerinitiatieven meer ruimte krijgen, moeten andere burgers meer kansen krijgen om zich via loting en/of stemming uit te spreken.”

Het discours hierover zal vermoedelijk toch vooral politiek blijven.<sup>39</sup>

---

<sup>32</sup> Zie bijv. Schinkel 2012.

<sup>33</sup> Uitermark en Van Beek 2010, zie ook Van der Zwaard en Specht 2013, p. 18.

<sup>34</sup> Verhoeven 2009, zie ook Boutelier 2012.

<sup>35</sup> Zie ook het hieronder paragraaf over het Mattheüs-effect .

<sup>36</sup> De Haan 2014, pp. 272 – 273.

<sup>37</sup> Tweede Kamer 2014, pp. 2 - 3.

<sup>38</sup> Michels 2015. Zie ook het interview met Nico Dubbelboer, Van der Meer en Ham 2015.

<sup>39</sup> Vgl. Beunders 2015, p. 29.



Uit onderzoek blijkt intussen dat met name hogeropgeleiden liever zien dat de vertrouwde democratische instituties de beslissingen blijven nemen. Die instituties staan immers voor het algemene belang en kunnen zowel goede als eerlijke beslissingen nemen.<sup>40</sup>

Het democratische gehalte van de traditionele lokale democratie is echter onder vuur komen te liggen. De rol van de lokale overheid wordt volgens sommige auteurs namelijk nogal vertroebeld doordat de gemeente een actieve speler is geworden in vastgoed en grondpolitiek.<sup>41</sup>

In een essay uit 2012 schetste de econoom Engelen hoe Florida's roemruchte studie *The rise of the creative class* een legitimatie bood voor wat hij "megalomane projecten" noemde, uitmondend in een "algehele vastgoedroes". Volgens de theorie van Florida zou een *trickle down*-effect er voor zorgen dat iedereen profiteerde van de doorgaans enorme investeringen. Van dat trickle down-effect kwam in de praktijk echter weinig terecht.<sup>42</sup>

Grondexploitatie is in voorkomende gevallen inderdaad een belangrijk onderdeel geworden van "het gemeentelijke verdienmodel." Het belang van grondexploitatie betekende in de praktijk dat er alleen maar plaats is voor grote en financieel rendabele projecten. Reden voor de Delftse hoogleraar *Design as politics* Vanstiphout om de knuppel in het hoenderhok te gooien. Vanstiphout stelt namelijk dat het Nederlandse systeem van grondpolitiek niet alleen failliet is, maar dat de gemeentelijke vastgoedbelangen haaks zijn komen te staan op de lokale democratie. Voor een ruimtelijke ordening die zich echt op het publieke belang wil richten is zijns inziens een scheiding van overheid en markt een vereiste.<sup>43</sup>

In juli 2015 kwam de *Raad voor de financiële verhoudingen* met een rapport waarin gewaarschuwd werd voor het bij menige gemeente opnieuw de kop opstekende wensdenken over bouwplannen en winst op grondverkoop. Met het klemmende advies dat gemeenten niet voor projectontwikkelaar moeten spelen.<sup>44</sup>

Of dat advies zal worden opgevolgd? "Ruimtemaker" Soeterbroek heeft er een hard hoofd in.<sup>45</sup>

Intussen maakt men zich op het initiatief *Tuin op de Pier* zoals in het vorige hoofdstuk bleek, grote zorgen. Met de betere economische vooruitzichten wordt de kans dat grond van de tuin weer in beeld komt als bouwlocatie groter en groter.

Men heeft zich daar echter nog niet het komende noodlot neergelegd. Men gelooft in nut en noodzaak van de tuin. Dat zou men uitgerekend zien, vooral om de successen, de opbrengsten van de tuin, te leggen naast hetgeen de eventuele bebouwing de stad zou opleveren.<sup>46</sup>

---

<sup>40</sup> Den Ridder en Dekker 2012, p. 293.

<sup>41</sup> Van den Berg 2013, pp. 22 – 23.

<sup>42</sup> Engelen 2012; vgl. Van den Berg 2013, p. 22; Florida 2002.

<sup>43</sup> Vanstiphout 2013, p. 15, vgl. Van den Berg 2013, p.23. Voor een Rotterdams voorbeeld zie Engelen 2012.

<sup>44</sup> Rfv 2015, vgl. Van Meteren 2015.

<sup>45</sup> Soeterbroek 2014, p. 29.

<sup>46</sup> Eerder sneuvelde elders in de stad de *Carnissetuin*, eveneens een succesvol *tijdelijk* initiatief dat de bewoners graag wilden continueren. Er moest evenwel plaats gemaakt worden voor een parkeerterrein. Het lot van de *Carnissetuin* kreeg veel aandacht, onder meer in de (landelijke) pers, zoals in de *Rotterdam*-bijlage van *NRC Handelsblad*: zie Van Willigenburg 2015 en Van Willegenburg 2015a. Voor de tuin is overigens een nieuwe locatie aangewezen.

Die *tijdelijkheid*, zo stellen verschillende auteurs, blijkt een nieuwe dynamiek te creëren, ongetwijfeld het gevolg van het feit dat allerlei regelgeving “tijdelijk” niet van toepassing wordt verklaard.<sup>47</sup> “We zijn nu op een punt dat we vinden dat het succes van tijdelijk gebruik een vastere basis moet krijgen, met andere woorden dat de regelgeving moet worden aangepast”, vonden een aantal *nieuwe stadsmakers*.<sup>48</sup>

De tijdelijkheid gaf de initiatiefnemers een bepaald soort kracht en energie vertelde iemand van de *Tussentuin*. Later zag men daar ook nauwelijks een probleem met de eindigheid van het project. Nagenoeg probleemloos werd de *Tussentuin* dan ook gesloten.

Een verklaring van het verschil in acceptatie met de *Tuin op de Pier* en de *Carnissetuin* zou kunnen zijn dat de economische belangen van een marktpartij als een woningcorporatie<sup>49</sup> wat gemakkelijker erkend worden dan die van de gemeente.<sup>50</sup>

Anderen willen juist ook instituties als de woningcorporaties weer onder controle van de burgers brengen. Woningcorporaties ontstonden immers ooit als burgerinitiatieven, en nog niet zo lang geleden waren het nog *woningbouwverenigingen*. Zij werden eerst verstatelijkt en vervolgens vermarkt. Volgens stadssocioloog Reijndorp is dit terughalen van vermarkte instituties één van de echt nieuwe thema’s in het debat over het publieke bestuur. Zo stellen de samenstellers van de bundel *Het nieuwe stadsmaken* – waaronder Reijndorp: “Zelforganisatie zoals die in de praktijk aan het groeien is, gaat niet over de relatie burger-overheid, maar over het terugwinnen van de macht over de vermarkte maatschappelijke terreinen en heeft dus betrekking op de organisatie van de samenleving (...)”<sup>51</sup> Het betreft dan ook niet alleen woningcorporaties, maar ook allerlei instituties in onderwijs, gezondheidszorg en welzijnswerk.<sup>52</sup>

De Nijmeegse bestuurskundige Keldermans verwacht in deze veel van nieuwe sociale bewegingen. Het gaat volgens hem om het “heroveren van instituties” die van oorsprong van de burgers zijn.<sup>53</sup>

Er is intussen geopperd om naast het Rotterdamse *Right to Challenge* ook het *Right to Reclaim* uit het Engelse van de *Big Society* over te nemen. Dit buurtrecht zou het mogelijk maken om in ieder geval stukken “restgrond” van de lokale overheid in gebruik te nemen.<sup>54</sup>

De gemeente en de initiatieven blijken elkaar gelukkig vaker wel dan niet te vinden. Het is volgens sommige onderzoekers zelfs de vraag of burgerinitiatieven wel écht initiatieven van burgers zijn. In 2006 werd na onderzoek zelfs vastgesteld dat “onbevlekt burgerschap” – burgerschap zonder invloed van de overheid - niet of nauwelijks bestaat. Heel dikwijls blijkt de

---

<sup>47</sup> Zie bijv. Franke e.a. 2015.

<sup>48</sup> Franke e.a. 2015, p. 11.

<sup>49</sup> Woningcorporatie Woonstad is eigenaar van de grond van voorheen *De Tussentuin*.

<sup>50</sup> Het is overigens niet duidelijk wie in het geval van *Tuin op de Pier* de (economische) belanghebbende is: de gemeente of (inmiddels) een projectontwikkelaar.

<sup>51</sup> Franke, Lammers en Reijndorp 2015, p. 48.

<sup>52</sup> Reijndorp 2012, pp. 23 – 24, zie ook De Moor 2013, pp. 29 – 30.

<sup>53</sup> Kelderman 2012, pp. 6 – 7.

<sup>54</sup> Beunderman 2015, p. 134.

overheid op de een of andere manier toch bij de initiatieven betrokken.<sup>55</sup> De Rotterdamse socioloog Schinkel sprak in dit verband van “van boven af ingegeven zelforganisatie”<sup>56</sup>, de onderzoekers De Boer en Beekmans hadden het in 2010 over “kunstmatige spontaniteit.”<sup>57</sup> Sociologe De Wilde deed onderzoek in de Amsterdamse wijk Slottermeer naar de technieken die ambtenaren gebruiken om bewoners dingen te laten willen die vooral ook die ambtenaren zelf willen. Zij zette daarmee ook een stevig vraagteken achter het democratische gehalte van de doe-democratie. “Bewonersinitiatieven in ‘probleemwijken’ zijn de afgelopen jaren bejubeld omdat ze uiting zouden geven aan een bestaand gemeenschapsgevoel. Maar die zogenaamde gemeenschapszin wordt liefdevol, zorgvuldig en moeizaam aangejaagd door beleidsmakers en professionals: hoe democratisch is dat, luidde haar retorische vraag.”<sup>58</sup>

Minder dramatisch geformuleerd maar tot een vergelijkbare conclusie komen de onderzoekers Rijshouwer en Duyvendak: “Amsterdamse buurtinitiatieven volgen de grillen van sponsors.”<sup>59</sup> Deze invloed van derden op het reilen en zeilen van burgerinitiatieven verschilt per type burgerinitiatief. Er zijn aanwijzingen dat het bij initiatieven in de buitenruimte relatief vaak om “echte” burgerinitiatieven gaat.<sup>60</sup>

Het van de grond tillen van het maatschappelijk zelforganiserend vermogen is als zodanig intussen geen overheidstaak.<sup>61</sup> Wellicht dat de lokale overheid mogelijk belemmerde factoren zoveel mogelijk kan wegnemen.

De opkomst van meer en veelsoortige maatschappelijke initiatieven lijkt in ieder geval te gaan betekenen dat de gemeente vaker de rol op zich zal moeten nemen van scheidsrechter, adviseur of verbinder.<sup>62</sup>

De wetenschappelijke en de politieke discussies zullen gevoerd moeten blijven worden. Daar komt binnenkort een extra reden voor. In Den Haag wordt gewerkt aan een nieuwe *Omgevingswet*. Het is niet zonder belang hier vast te stellen dat met deze nieuwe wet de participatie van burgers in het ruimtelijk planproces op lokaal niveau een juridische verankering zal krijgen.<sup>63</sup>

---

<sup>55</sup> Er wordt hierbij dikwijls verwezen naar Hurenkamp, Tonkens en Duyvendak 2006. Het onderwerp wordt er in behandeld maar de term “onbevlekt” is daar niet in terug te vinden, wel in een min of meer tegelijkertijd verschenen krantenartikel van de zelfde onderzoekers: Hurenkamp, Tonkens en Duyvendak 2006a. Vgl. Hurenkamp en Rooduijn 2009, pp. 198 – 199 en Van der Zwaard en Specht 2013, p. 60.

<sup>56</sup> Schinkel 2012, p. 12.

<sup>57</sup> De Boer en Beekmans 2010.

<sup>58</sup> De Wilde 2015, De Wilde 2015a. De Wilde promoveerde op het onderzoek waaraan ik refereerde, haar proefschrift gaf zij, veelzeggend genoeg, denk ik, de titel *Brave New Neighbourhood* mee. Voor een samenvatting zie <http://www.google.nl/url?url=http://www.uva.nl/binaries/content/assets/uva/nl/onderzoek/promoveren/samenvattingen/2015/06/samenvatting-de-wilde.pdf%3F2866669385882&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ved=0ahUKEWjJxqfq9azKAhXEbxQKHVUIC6oQFggfMAI&usq=AFQjCNGnmdmUVrn8ZT4ECK61SserC2-uLQ>.

<sup>59</sup> Rijshouwer en Duyvendak 2015.

<sup>60</sup> Zo suggereren Tonkens, Van Bochove en Verplanke 2014, p. 7.

<sup>61</sup> Zie ook Huygen en Van Marissing 2013.

<sup>62</sup> RVZ 2015, p. 33. Zie ook RMO 2014.

<sup>63</sup> Deze “Haagse discussie” is te volgen via <https://omgevingswet.pleio.nl/pages/view/355200/kamerstukken>.

En toen was er ineens ook wat de vluchtelingencrisis zou gaan heten. Hoogleraar media Beunders in *De Groene*:

“..... Hoe anders ziet de wereld er anno 2016 uit. De grootste botsing tussen de gedroomde toekomst van het nemen van eigen verantwoordelijkheid door de burgers voor de eigen omgeving en de harde werkelijkheid brak precies twee jaar na de troonrede (waarin de participatiesamenleving werd aangekondigd, cb) uit. Toen waren er de eerste rellen in gemeenten over de aankondiging door de burgemeester of wethouder dat er crisisopvang of noodopvang moest komen, of een regulier asielzoekerscentrum om de immense stroom vluchtelingen uit het Midden-Oosten en Afrika te kunnen opvangen. Er kwamen spandoeken, er werd geschreeuwd, vergaderingen werden verstoord, er werden varkenskoppen opgehangen, soms liep de zaak zo uit de hand dat de vergadering subiet afgelast moest worden of elders op een veiliger plek voortgezet moest worden. De burgers, de bozen onder hen, waren in opstand gekomen. De burgemeester, de wethouder, de staatssecretaris en de premier, en ook de media, reageerden onthutst en even boos. De polarisatie was in één klap terug in de samenleving. En daarmee ‘de politiek’ .... “<sup>64</sup>

---

<sup>64</sup> Beunders 2016.

## 4. Analyse

### 4.1 Succes- en faalfactoren

Zoals al eerder in deze rapportage is opgemerkt zijn in de literatuur vele succes- en faalfactoren bij burgerinitiatieven geïdentificeerd. Hoewel beschrijvingen van bestaan en werking van deze factoren meestal gebaseerd zijn op praktijkervaringen, wordt niet altijd duidelijk hoe belangrijk deze factoren in een bepaalde context feitelijk zijn.

Dat is tot op zekere hoogte ook logisch: lokale omstandigheden bepalen vaak het belang, het gewicht, van dergelijke factoren. Zelfs in die mate dat een factor die voor het ene initiatief een succesfactor is, bij een ander initiatief tot problemen kan leiden.

Ook in dit onderzoek zagen we de nodige succes- en faalfactoren voorbijkomen.

Een goed voorbeeld voor het belang van de context, van de lokale omstandigheden, is het hek van de Tussentuin. Initiatiefnemer Van Dijk stelde dat dat hek stond voor uitsluiting. Daarmee had het een faalfactor kunnen zijn. Maar men ging dat hek in de tijd meer en meer als een uitdaging zien. De uitsluitende effecten werden overwonnen door een reeks optredens – *entertainment* voor de buurt – te organiseren. Activiteit die uiteindelijk zeer veel aan het succes van de *Tussentuin* als buurttuin zouden gaan bijgedragen.<sup>1</sup>

Meestal werd wel duidelijk of er sprake was van succes- dan wel van een faalfactoren. Zoals bij het *Dakpark* waar het goede idee van een stagiair (!) om twee wensen, het realiseren van winkels en een park, simpelweg te stapelen. Bij een aantal projecten is het samenwerken met andere partijen van groot belang. En bij ongeveer alle projecten blijkt volhouden van doorslaggevend belang.

Daarmee is ook gezegd dat het bij burgerinitiatieven uiteindelijk niet om het toepassen van “best practices” gaat maar om de inzet van individuen, om “best persons”<sup>2</sup> dus. Om mensen die op basis van gezond verstand, *eventueel* na kennis te hebben genomen van ervaringen elders, zaken aanpakken en daarbij allerhande beslissingen nemen, beslissingen die, met een beetje geluk, goed uitpakken.

Succes- en faalfactoren, zaken om rekening mee te houden, zijn er in soorten en maten.

*Gerealiseerde, zichtbare en/of aantoonbare successen* zijn belangrijke succesfactoren. Wat minder cryptisch geformuleerd: als initiatieven positieve resultaten boeken dan worden die initiatieven succesvol genoemd. Die resultaten kunnen de *beoogde* resultaten zijn maar dat hoeft niet. Ook andere positieve resultaten dan de beoogde kunnen een initiatief succesvol maken. Er is in de literatuur een waaier aan doelstellingen en resultaten te vinden.

---

<sup>1</sup> Zie bijv. Bronsveld 2014, pp. 59 – 62.

<sup>2</sup> Van der Brink e.a. 2012; vgl. Bronsveld 2014, p. 135. Zie ook paragraaf 4.2.

Daarnaast zijn er factoren in de *voorwaardelijke* sfeer. Die voorwaarden kunnen de vorm aannemen van *tips en adviezen*, een derde vorm van succes- en faalfactoren. Deze dienen echter kritisch te worden overwogen om pas dan eventueel te worden toegepast.

Voor de in het reilen en zeilen van bewonersinitiatieven geïnteresseerde lezer, is de genoemde literatuurstudie van Van der Zwaard en Specht, *Betrokken bewoners. Betrouwbare overheid* een belangrijke bron voor informatie over succes- en faalfactoren.<sup>3</sup> Aangevuld met het wat explicieter maatschappijkritisch getoonzette boekje *Stedelingen veranderen de stad* van Van den Berg<sup>4</sup>, geeft het een redelijk beeld van wat er zo al speelt bij initiatieven in de buitenruimte.

Uit het literatuuronderzoek van Van der Zwaard en Specht blijkt dat *condities* belangrijker zijn dan *competenties*. In de paragraaf over het Mattheüs-effect hieronder komen we uitgebreid terug op deze stelling.

Het belang van de studie van Van den Berg werd onderstreept in Hoofdstuk 3 van dit rapport. Zij wees, in navolging van Wouter Vanstiphout, op het belang van de scheiding van overheid en markt. De verbinding van overheid en markt bleek recent voor een aantal Rotterdamse initiatieven de ultieme faalfactor.

De Britse organisatie *Gardening Matters* heeft een overzicht gemaakt van de (potentiële) effecten van groenprojecten, gemeenschapstuinen in het bijzonder: *Multiple benefits of community gardens*, met daarbij de referenties naar de wetenschappelijk literatuur waarin deze resultaten werden onderbouwd.<sup>5</sup>

Er worden tien resultaatvelden beschreven, die hier kort zullen worden weergegeven.

*(1) Gemeentelijk kosten*

Bewoners die openbaar groen beheren besparen de gemeente onderhoudskosten, bewoners die composteren brengen de kosten van afvalverwerking omlaag, gemeenschapstuinen dragen bij aan de waarde van het onroerend goed.<sup>6</sup>

*(2) Parken op zakformaat*

Tuinen bieden groen in versteende wijken.

*(3) Lichaamsbeweging*

Tuinen bieden ruimte aan en stimuleren recreatie en lichaamsbeweging.

*(4) Verbeterde diëten*

Kinderen van tuinierende ouders eten gezonder.

*(5) Voedselproductie*

Stadslandbouw is 3 tot 5 maal zo productief per hectare als de traditionele landbouw.

---

<sup>3</sup> Van der Zwaard en Specht 2013.

<sup>4</sup> Van den Berg 2013. Deze studie betreft een kwalitatieve analyse van een 30-tal initiatieven en projecten in binnen- en buitenland aangevuld met een literatuurstudie.

<sup>5</sup> Gardening Matters (UK) z.j. Zie ook Gardening Matters (NL), z.j., een Nederlandse vertaling zonder de wetenschappelijke verantwoording. Zie over gezondheidseffecten Schram-Bijkerk e.a. 2015; zie over re-integratie via stadslandbouw de scriptie van Land 2014.

<sup>6</sup> Dit wordt overigens binnen het Rotterdamse cluster MO naar verluidt betwist, het zou juist meer kosten. Een ander probleem is dat *gentrification* ook kan doorschieten. Zo werd, mede door het succes van de *Highline*, de wijk Chelsea op West-Manhattan voor vele New Yorkers onbetaalbaar, zie Haffner 2015.

(6) *Het stedelijk ecosysteem*

Tuinen filteren regenwater en houden het vast.

(7) *Jeugdeducatie*

Jongeren leren dat groente niet uit de fabriek of de supermarkt komt.

(8) *Culturele kansen*

Ontmoeting voor en op het podium.

(9) *De therapeutische werking van tuinen*

Groen is goed tegen stress.

(10) *Criminaliteitspreventie*

Tuinen verhogen de sociale controle van de buitenruimte door bewoners.

Deze resultaatvelden laten zich vrij eenvoudig vertalen naar andersoortige initiatieven in de buitenruimte.

Ontmoeting is in ieder geval een effect dat alle projecten in de buitenruimte kenmerkt – zelfs bij een ‘onbeduidende’ geveltuin blijkt dat te werken.<sup>7</sup>

Sommige auteurs voorspellen dat mogelijke effecten zoals die van de hier besproken projecten in de toekomst steeds beter en *real-time* gemeten kunnen gaan worden. Er wordt veel verwacht van de analyse van big-data.<sup>8</sup>

*SME-advies* maakte in opdracht van de provincie Zuid-Holland, en in samenwerking met het IVN-Zuid Holland het nuttige overzicht *Een goed klimaat voor groene buurtinitiatieven* waarin een flink aantal tips en adviezen de revue passeren.<sup>9</sup> Ook aan de Wageningse universiteit werd een dergelijk overzicht gemaakt.<sup>10</sup> Zeer bruikbaar is ook het overzicht dat het Wageningse onderzoeksbureau *Alterra* maakte voor *Groen Dichterbij*.<sup>11</sup>

Al deze publicaties zijn gericht op groen, maar ook hier geldt dat de inhoud zich eenvoudig laat vertalen naar andersoortige buitenruimteprojecten.

De organisatie *Kracht in NL* ontwikkelde de afgelopen jaren MAEXchange, een instrument waarmee de *maatschappelijke waarde* van initiatieven inzichtelijk kan worden gemaakt. De successen worden daardoor “meetbaar” en daarmee ook onderling vergelijkbaar. Onlangs maakte MAEXchange op verzoek van het cluster Maatschappelijke Ontwikkeling van de gemeente Rotterdam een analyse van (de toen) 101 initiatieven in Rotterdam. Daaruit bleek onder meer dat er op die 101 initiatieven 3054 vrijwilligers, gemiddeld 7 uur per week, actief zijn. 192 mensen, bijna twee per initiatief, hebben er, gemiddeld voor 12 uur per week, betaald werk.

---

<sup>7</sup> Zie Van Ulden, Van der Ham en Heussen 2015.

<sup>8</sup> Zie Beunderman 2015, pp. 140 – 141, vgl. Pentland 2014. Voor een kritiek op het *big data* enthousiasme zie Schinkel 2015.

<sup>9</sup> SME Advies 2015.

<sup>10</sup> Vijn e.a. (red.) 2014.

<sup>11</sup> Luttik e.a. 2014.

Van belang is ook het overzicht van de thema's waaraan de initiatieven een bijdrage leveren. De drie meest voorkomende thema's: *sociale cohesie* (49%), *wijk/buurtontwikkeling* (45%) en *groen en openbare ruimte* (33%).<sup>12</sup>

## 4.2 Competenties en het Mattheüs-effect

“Geprivilegieerde sociale en economische posities leveren extra voordelen op. Het is een aloud mechanisme dat aanwijsbaar is in veel maatschappelijke sferen: beter opgeleiden hebben meer profijt van cultuur- en onderwijsbeleid, hoge inkomensgroepen ontvangen meer hypotheekaf trek (...), digitaal geletterden vergroten hun voorsprong op de elektronische snelweg, en miljonairs zien hun vermogen veel sneller stijgen dan dat van kleine spaarders”. Dit mechanisme werd ooit door de Amerikaanse socioloog Merton aangeduid als het Mattheüs-effect<sup>13</sup>, naar een tekst uit het Bijbelboek Mattheüs: “want wie heeft zal nog meer krijgen, en wel in overvloed, maar wie niets heeft, zal zelfs wat hij heeft nog worden ontnomen”.<sup>14</sup>

Onderzoek uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de Rotterdamse sociologen Engbersen en Snel suggereert dat in buurten met de meeste lage inkomens en met een hoge mate van etnische diversiteit burgerparticipatie significant minder voorkomt dan in de betere buurten van de stad. Dat zou met name samenhangen met het opleidingsniveau.<sup>15</sup> Engbersen ziet hier daarom een belangrijke taak voor het maatschappelijk werk.<sup>16</sup>

Engbersen staat hiermee lijnrecht tegenover de ideeën van onder meer de eerder aangehaalde Tilburgse bestuurskundige Frissen. Die is van mening dat de staat het gelijkheidsstreven los moet laten. Want, zo vindt hij, dat streven is pedant, paternalistisch en gevaarlijk.<sup>17</sup> “De overheid moet geen samenleving willen maken. Ze moet haar burgers van dienst zijn”.<sup>18</sup>

Dat laatste kan en mag natuurlijk altijd, zowel in de goede als in de minder goede wijken.

Het standaardbeeld bij burgerparticipatie is dat dat vooral iets is voor hoger opgeleide, blanke mannen van boven de 50.

Dit is inderdaad juist voor de eerste twee fasen van burgerparticipatie.<sup>19</sup> Bij de derde fase, die van de buurtinitiatieven, is dit anders. Uit onderzoek blijkt dat daarbij kenmerken als

---

<sup>12</sup> Zie Bijlage 2 voor de volledige themalijst.

<sup>13</sup> Merton 1968.

<sup>14</sup> Mattheüs 25: 29. Hetzelfde idee is op meerder plekken in de Bijbel terug te vinden, zie Lucas 8:18 en 19: 26 en Marcus 4: 25.

<sup>15</sup> Engbersen en Snel 2015.

<sup>16</sup> Vgl. Engbersen 2015.

<sup>17</sup> Frissen 2015; vgl. De Mul 1995 en De Mul 2014.

<sup>18</sup> Bodelier 2003.

<sup>19</sup> Zie de eerste alinea van paragraaf 3.3 hierboven, vgl. Tonkens en Verhoeven 2011, p. 7.



opleidingsniveau, etniciteit, geslacht en leeftijd veel minder belangrijk zijn dan woonduur en buurtbinding. En ook gezinsgrootte blijkt van belang: in grote gezinnen leer je managen.<sup>20</sup>

In de zogeheten 'krachtwijken' wonen vermoedelijk minder hoogopgeleide mannen van middelbare leeftijd. Onderzoek in Amsterdam liet zien dat vooral jonge allochtone vrouwen actiever worden.<sup>21</sup> In 2002 en 2006 voelden bewoners van de onderzochte wijken zich duidelijk minder betrokken bij hun woonomgeving dan andere stadsbewoners, maar in 2009 hadden zij hun achterstand nagenoeg ingelopen.<sup>22</sup> Er is het een en ander aan het veranderen, zo blijkt.

Niet onbelangrijk is het om hierbij te onderstrepen dat er ook in de "mindere" wijken substantiële aantallen "sociaal sterke mensen" wonen.<sup>23</sup>

In deze discussie over het bestaan van Mattheüs-effecten is de vraag van belang of er per wijk of buurt verschillen zijn in het vóórkomen van burgerinitiatieven alsook de vervolgvraag of deze eventuele verschillen te herleiden zijn tot kenmerken van de mensen die daar wonen.

Eerder onderzoek naar burgerinitiatieven liet een verrassende spreiding zien: weinig projecten<sup>24</sup> in de toenmalige noordelijke Rotterdamse deelgemeentes (Hilligersberg-Schiebroek, Overschie, Noord) en juist veel in de zuidelijke (Feijenoord, IJsselmonde, Hoogvliet).<sup>25</sup>

Mogelijk zien de cijfers over de spreiding van projecten in de buitenruimte er (nu) anders uit. Maar ook dan is het nog de vraag hoe een en ander verklaard moet worden. "Geen plek" of "groen genoeg" zou tenslotte ook een reden voor een ongelijkmatige spreiding van burgerinitiatieven kunnen zijn.<sup>26</sup> In New York City blijken de *community gardens* vooral te vinden in wijken waar relatief *weinig* openbare ruimte beschikbaar is.<sup>27</sup>

SCP-onderzoeker Kullberg meldt dat in wijken met een lage sociale status in Zoetermeer inderdaad het aantal burgerinitiatieven achter blijft. Die initiatieven komen kennelijk in die wijken moeilijker van de grond. Er lijkt in die wijken ook vaker ruzie te ontstaan dan elders in de stad. Het is echter ook hier de vraag of de verklaring hiervoor is te herleiden is tot kenmerken van de

---

<sup>20</sup> "Zowel in de vrijetijdsmonitoren als in de recentere onderzoeken naar burger/bewonersinitiatieven wordt bijna standaard naar het opleidingsniveau gevraagd en bijvoorbeeld niet naar de grootte van het huishouden en het aantal kinderen. Impliciet wordt er van uitgegaan dat op het gymnasium en de universiteit wel relevante vrijwilligerscompetenties worden geleerd en door het runnen van een huishouden niet", Tonkens en Verhoeven 2011, p. 33, zie ook p. 45.

<sup>21</sup> Vermeij e.a. 2012, p. vgl. Tonkens en Verhoeven 2011.

<sup>22</sup> Vermeij e.a. 2012, p. 266.

<sup>23</sup> Het SCP onderscheidt 6 bevolkingsgroepen die in meerdere of mindere mate beschikken over persoonskapitaal, economisch kapitaal, cultureel kapitaal en sociaal kapitaal, te weten: (1) de gevestigde bovenlaag, (2) de jongere kansrijken (3) de werkende middengroep, (4) de comfortabel gepensioneerden, (5) de onzekere werkenden en (6) het precariaat – een samentrekking van 'precair' en 'proletariaat', zie Boelhouder e.a. 2014, pp. 289 – 293. Aldus Wim van der Zanden (OBI, gemeente Rotterdam) in een presentatie in Rotterdam, 11.2. 2016: zie Bijlage 3.

<sup>24</sup> De hier geciteerde onderzoekers – zie noot 26 - gebruikten de term "burgerschapspraktijken".

<sup>25</sup> Schinkel e.a. 2010. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van de toenmalige Rotterdamse gemeentelijk dienst JOS (Jeugd, Onderwijs en Samenleving).

<sup>26</sup> Zo kon Rotterdam volgens sommigen vooral uitgroeien tot "hoofdstad van de Nederlandse stadslandbouw" omdat daar in vergelijking met andere grote steden relatief veel plek voor was!

<sup>27</sup> "(T)he areas of the city that are saturated with community gardens encompass fairly low percentages of open space", Eizenberg 2013, p. 25.

bewoners. Kullberg oppert een andere mogelijke verklaring: het gaat in de mindere wijken in Zoetermeer om wijken met veel hoogbouwflats - met daartussen dan het groen. Er zijn daar - relatief en absoluut - veel meer belanghebbenden, met een relatief grotere kans op onenigheid.<sup>28</sup> Zoveel is duidelijk: de spreiding van initiatieven over de stad is van veel factoren afhankelijk, de kenmerken van 'de bewoners die het moeten doen' is er daar slechts één van.<sup>29</sup>

Van belang ook de relativering door socioloog Sennett van het belang van talenten van mensen. Sennett spreekt, met ethica Nussbaum en econoom Sen, liever van *capability* (vermogen) dan van *ability* (talent) en laat zien dat de spreiding van dat 'vermogen' gelijkmatiger is dan doorgaans wordt aangenomen. En dat is logisch stelt hij, immers: de meeste dingen zijn nu eenmaal te leren.<sup>30</sup> En ja, er zijn natuurlijk in alle lagen van de bevolking, en dus ook in alle stadswijken natuurtalenten.<sup>31</sup>

Uit onderzoek blijkt dat *sociale vaardigheden* en een *ondernemende instelling* de belangrijkste succesfactoren te zijn, als het over competenties gaat.<sup>32</sup> Een relatie van deze vaardigheden met bijvoorbeeld het opleidingsniveau ligt niet onmiddellijk voor de hand. Reden om de term *sociaal zwakkeren* die bij vele, ongetwijfeld goed bedoelende beleidsmedewerkers min of meer in de mond bestorven ligt, te vermijden.

De stadssociologen Van der Zwaard en Specht stellen in hun literatuuronderzoek vast dat er is weinig onderzoek gedaan is naar de *noodzakelijke* competenties voor collectieve zelfredzaamheid. "Het meeste onderzoek richt zich op de motieven van burgers om zich in te zetten, die keer op keer van sociale en pragmatische aard blijken te zijn. Er zijn wel veel aanduidingen van de benodigde kennis, vaardigheden en houding in de literatuur te vinden."<sup>33</sup> Deze kunnen worden gegroepeerd onder de categorieën (1) ondernemende houding, (2) gedrevenheid, (3) sociale instelling/vaardigheden en (4) kennis. Verder blijkt dat mensen meestal actief worden doordat ze door mensen met enige actie-ervaring gevraagd worden. Veel van de benoemde vaardigheden doet men vervolgens al doende op. Dat vraagt om een open organisatie met een ambitieus klimaat, maar waarin ook fouten gemaakt mogen worden. Dit zorgt voor toenemend eigenaarschap, betrokkenheid en een verantwoordelijkheidsgevoel.<sup>34</sup>

Engbersen en Snel geven toe dat burgers uit wijken met veel lage inkomens soms beduidend meer participeren dan je op grond van hun individuele profiel (veel laagopgeleiden, veel migranten, veel mensen die maar kort in de buurt wonen) zou verwachten. Zij beschrijven, op goede grond, het Oude Westen als een Rotterdamse wijk met een rijke traditie van

---

<sup>28</sup> Kullberg 2011, p. 137.

<sup>29</sup> De veel gebruikte Amerikaanse term is hier *collective efficacy*, zie Sampson 1997.

<sup>30</sup> Sennett 2009, pp. 274 – 277 (Ned. vert. pp. 305 – 309).

<sup>31</sup> Bommelé en Keijl 2015, p. 36.

<sup>32</sup> Van der Zwaard en Specht 2013, p. 44.

<sup>33</sup> Zie voor een overzicht Van der Zwaard en Specht 2013, p. 43.

<sup>34</sup> Van der Zwaard en Specht 2013, p. 5.

burgerparticipatie.<sup>35</sup> Van der Zwaard en Specht gaan een stapje verder en laten zien dat ‘kwetsbare wijken’ niet per definitie minder zelforganiserend vermogen vertonen. “Niet de gemonitorde wijkenmerken, maar de beeldvorming, de betekenis die buurtbewoners zelf geven aan gebeurtenissen in hun sociale omgeving blijken hierbij van invloed.” En: de actiegeschiedenis van een wijk, de aanwezigheid van actieve mensen lijkt als een soort vliegwiel te werken. “Hoe dat precies werkt, weten we niet. Er is wel veel onderzoek naar vervalfactoren, maar veel minder kennis over de condities die inzet, creativiteit, (militant) optimisme en zelfbewustzijn van bewoners bevorderen.<sup>36</sup> Van der Zwaard en Specht concluderen uiteindelijk dat “de gevreesde sociale ongelijkheid in collectieve zelfredzaamheid hem meer zit in de condities dan in de competenties.”

<sup>37</sup>

*Beleving* van de buurt is een belangrijke conditie bij het verklaren van verschillen in collectieve zelfredzaamheid tussen wijken en buurten.

Volgens Van der Zwaard en Specht zijn de diverse indexen die o.a. de gemeente Rotterdam om de zoveel tijd publiceert – zoals bijvoorbeeld de *Sociale Index* – voor de bewoners van de minder goed scorende wijk demotiverend.<sup>38</sup> Er kunnen *selffulfilling prophecy*-mechanismen gaan optreden. Wie gaat er ’s avonds de straat nog op als gemeld wordt dat de wijk de gevaarlijkste van Rotterdam is? Wie steekt zijn nek uit in een wijk als die wijk – zoals Schiedam een paar jaar terug – tot de meest kind-onvriendelijke wijk van Nederland wordt uitgeroepen?<sup>39</sup> Van der Zwaard en Specht: “Een ongunstige wijkreputatie en het gevoel als tweederangsburger gezien te worden, maakt het voor bewoners moeilijk om in hun medebewoners potentiële medestanders te zien.”<sup>40</sup> Stadssocioloog Reijndorp waarschuwt om een soortgelijke reden voor een beleid dat inzet op “sociale cohesie”: dit kan immers juist de verschillen tussen bevolkingsgroepen onbedoeld benadrukken. “Alleen al de betiteling achterstandswijk – of probleemwijk of aandachtswijk of welke min of meer eufemistische toevoeging ook – drukt een stempel op de groepen bewoners. (...). De reputatie van een wijk werkt niet alleen door in de beoordeling van een wijk door mensen die er niet wonen maar ook in die van mensen die er wel wonen.” Erg motiverend voor het starten van initiatieven is een slechte wijkreputatie in ieder geval niet.<sup>41</sup>

Overigens kan een slechte wijkreputatie ook leiden tot een *bepaald type* initiatieven in de buitenruimte. Zo wees de onderzoeksrapportage *Doornroosje van Stichting de Tussentuin* er op dat als er sprake is van een negatief buurtimago, *niet-openbare binnenterreinen* erg aantrekkelijk kunnen zijn als locaties voor initiatieven in de buitenruimte.<sup>42</sup>

---

<sup>35</sup> Engbersen en Snel 2015. Zie over het Oude Westen bijvoorbeeld De Jong 1986.

<sup>36</sup> Van der Zwaard en Specht 2013, p. 4, zie ook p.32.

<sup>37</sup> Van der Zwaard en Specht 2013, p. 47.

<sup>38</sup> Van der Zwaard en Specht 2013, p. 37.

<sup>39</sup> Van der Zwaard 2012, p. 186; zie ook Bronsveld 2013, p. 92.

<sup>40</sup> Van der Zwaard en Specht 2013, p.65.

<sup>41</sup> Reijndorp 2012, p. 56.

<sup>42</sup> Lina e.a. 2013, p. 19. Die terreinen zijn niet overal in de stad aanwezig. Er zijn historische redenen waarom ze in Rotterdam vaker in Noord dan op Zuid te vinden zijn, Lina e.a. 2013, p. 14.

Een tweede belangrijke conditie is het in stand houden van een sociale en fysieke *basis-infrastructuur*. Het wegbezuinigen van basisvoorzieningen betekent zeker niet automatisch dat dat door bewoners wordt opgevangen. Als de overheid zich terug trekt gaan mensen niet méér maar minder participeren, zo bleek uit onderzoek van sociologe Tonkens.<sup>43</sup>

In de woorden van Van der Zwaard en Specht: “Zelforganisatie is geen vanzelforganisatie”.<sup>44</sup>

De gemeente zal daarom actiever ideeën moeten ontwikkelen over wat lokale basisvoorzieningen zijn.<sup>45</sup>

Tot die basisvoorzieningen behoren in ieder geval ontmoetingsplekken, stellen Van der Zwaard en Specht.<sup>46</sup> “Wees royaal met panden”, bepleiten ook de auteurs Ham en Van der Meer in hun studie *De ondernemende burger*. Ze maakten daarbij de vergelijking met sportverenigingen - eveneens, niets meer en niets minder, burgerinitiatieven - die gefaciliteerd worden met velden, zalen en hallen, voor een huur ver onder de kostprijs. Met de verantwoording dat sporten gezond is voor lichaam en geest. Voor bijvoorbeeld buurtmoestuinen geldt dat eveneens.<sup>47</sup>

Woningcorporaties hebben hier eveneens een verantwoordelijkheid, vindt een aantal auteurs. *Leegstaand* vastgoed zou daar waar mogelijk sowieso moeten worden ingezet.<sup>48</sup> Maar de corporaties lijken zich dezer dagen, gedwongen door het ministerie ‘zich te beperken op kerntaken’ juist hun betrokkenheid bij de buitenruimte in te trekken.

Of er anno 2016 in Rotterdam Mattheüs-effecten vóórkomen is vooralsnog niet duidelijk. De conclusies van recent Rotterdams onderzoek spreken elkaar tegen.

De eventueel bestaande Mattheüs-effecten kunnen in belangrijke mate voorkómen worden door te zorgen voor een goede basis-infrastructuur, allereerst voor geschikte ontmoetingsruimtes.

### 4.3 Vrijwilligers

Uit de interviews bleek dat men op een aantal initiatieven nogal eens moeite met ‘het vinden en binden’ van vrijwilligers. In principe kunnen (gesubsidieerde) organisaties als *Vrijwilligerswerk Rotterdam* en *De Groene Motor* hierbij de initiatiefnemers adviseren.

---

<sup>43</sup> Tonkens 2014a.

<sup>44</sup> Specht en Van der Zwaard 2015, p. 23. Zie bijlage, zie ook <http://groendichterbij.nl/verslagpraktijkdagzelfbeheergaatnietvanzelf>

<sup>45</sup> Tonkens e.a. 2015, pp. 108 – 109; vgl. Engbersen en Engbersen 2014.

<sup>46</sup> Van der Zwaard en Specht 2013 p. 5, pp. 36 – 37; zie ook Ter Avest 2016.

<sup>47</sup> Ham en Van der Meer 2015, pp. 137 – 138. Het punt werd ook gemaakt door Gert-Jan Lammens, directeur van Sportsupport op de bijeenkomst *Groene Groeiplekken Rotterdam* (15.2.2016, Museum Rotterdam), zie [www.eetbaar.rotterdam](http://www.eetbaar.rotterdam) voor een verslag. Zie over gezondheidseffecten bijv. ook het recente RIVM-onderzoek, Schram-Bijkerk e.a. 2015. Er zijn overigens ook geruchten dat de relatief gunstige huurprijzen voor sportaccommodaties onder druk komen te staan.

<sup>48</sup> Engbersen en Engbersen 2014. Opmerkelijk is dat zij de te realiseren voorzieningen geen ‘buurthuizen’ willen noemen. Die term zou geassocieerd worden met “gesubsidieerd bier drinken, ‘productiehuizen’ zou een betere term zijn.

*Vrijwilligerswerk Rotterdam*<sup>49</sup> is de centrale ondersteuningsorganisatie voor het vrijwilligerswerk in Rotterdam. “Wij informeren en bemiddelen mensen richting vrijwilligerswerk en beheren de stedelijke vacaturebank. Ook bieden we informatie, advies, ondersteuning en een gevarieerd scholingsaanbod aan vrijwilligersorganisaties van klein tot groot. Daarnaast werken we projectmatig voor specifieke doelgroepen (maatjes, jongeren) of op basis van actuele ontwikkelingen in het veld (wijkgericht werken, maatschappelijk betrokken ondernemen).”<sup>50</sup>

*De Groene Motor*<sup>51</sup> is een provinciaal programma voor ondersteuning en stimulering van vrijwilligerswerk in natuur, landschap en erfgoed. “Je kunt bij ons terecht voor praktische ondersteuning in de vorm van uitleengereedschap. Ook is er jaarlijks een cursusaanbod en ondersteunen we netwerken en organiseren netwerkbijeenkomsten. We werken samen met partners zoals IVN/Groen Dichterbij en terreinbeherende organisaties.”<sup>52</sup>

Tijdens een bijeenkomst van *ER Groeit*<sup>53</sup>, waar *Vrijwilligerswerk Rotterdam* en *De Groene Motor* een presentatie gaven, bleek dat de insteek van beide organisaties voor sommige initiatieven te formeel. Om actief te worden op een buurtmoestuin zou je als vrijwilliger toch niet hoeven te solliciteren, vond men bijvoorbeeld.<sup>54</sup>

Het bereiken van specifieke doelgroepen, zoals ouderen, jongeren of mensen met een migratie-achtergrond, blijkt ook nogal eens een probleem. Een aantal initiatiefnemers gaf aan in deze graag professioneel geadviseerd te worden.

Vermoedelijk zou ook kunnen helpen als verschillende initiatieven ervaringen zouden kunnen uitwisselen en aldus elkaar adviseren.

De gemeentelijke *Denktank Stadslandbouw* heeft hier in het verleden een nuttige rol gespeeld door vertegenwoordigers van de Rotterdamse stadslandbouwprojecten en andere relevante partijen met elkaar in contact te brengen. Wellicht dat in de toekomst de Rotterdamse *Food Council* een rol zou kunnen spelen.

Het afgelopen jaar organiseerde de Gebiedscommissie Delfshaven een “groene ontmoetingsavond”<sup>55</sup>, een initiatief dat mijns inziens in andere gebieden navolging verdient. Wellicht ligt hier ook een taak voor de Rotterdamse stadslandbouwlobby *Eetbaar Rotterdam*, een vereniging die naar verluidt in 2016 nieuw leven zal worden ingeblazen.

Over het bereiken van doelgroepen is in de literatuur het een en ander te vinden. Vaak gaat het echter om de bekende wegen, zoals de volgende tips om mensen met een migratie-achtergrond te bereiken: .

- betrek mensen bij het ontwerp en de inrichting van het initiatief
- benader buurtbewoners als ouders van (spelende) kinderen

---

<sup>49</sup> Zie <http://www.vrijwilligerswerkrotterdam.nl/home>

<sup>50</sup> Bron: website *Eetbaar Rotterdam*.

<sup>51</sup> Zie <http://www.startdegroenemotor.nl/>

<sup>52</sup> Bron: website *Eetbaar Rotterdam*.

<sup>53</sup> *ER Groeit* is een activiteit van de Rotterdamse stadslandbouwlobby *Eetbaar Rotterdam*.

<sup>54</sup> Bron: [www.eetbaarrotterdam.nl](http://www.eetbaarrotterdam.nl).

<sup>55</sup> *Delfshaven groent!* Zie Bijlage 3.

- maak mensen (mede)eigenaar van de buitenruimte (zoals privé-tuintje in buurtmoestuin)<sup>56</sup>

Op minstens twee besproken initiatieven, het *Hefpark* en op *Wollefoppengroen & co*, verwacht men vooral veel van de tweede optie. Op deze twee projecten worden nadrukkelijk sport en spel aangeboden aan respectievelijk jongeren en kinderen. Vroeg of laat zullen de ouders eens komen kijken, zo hoopt men.

Overigens vindt men het bereiken van 'iedereen' niet overal een opgave. Op onder meer het *Hefpark* en het *Voedselbos Kralingen* vindt men *toegankelijkheid* voor iedereen belangrijker dan het *bereiken* van iedereen.

Er is eerder onderzoek verricht naar de belangstelling voor vrijwilligerswerk onder niet-westerse allochtonen. Men bleek vooral belangstelling te hebben voor projecten met kinderen en voor zaken die met het geloof te maken hebben.<sup>57</sup>

De op een initiatief vereiste competenties van vrijwilligers kunnen in de loop van de tijd verschuiven. Een project kan in een andere fase belanden. De ontwikkelings- en opbouwfase gaat bijvoorbeeld over in een bestendigungs- en beheersfase, wat het voor de 'bouwers' onder de vrijwilligers dan minder interessant kan maken, maar des te interessanter voor de 'beheerders'. Dit speelde bijvoorbeeld op de *Tuin aan de Maas* zoals uit eerder onderzoek bleek. De tuin was op enig moment aangelegd en dus 'klaar' en de actieve vrijwilligers moesten zich meer met het organiseren van sociale activiteiten gaan bezighouden, iets dat niet een ieders ding bleek.<sup>58</sup> Iets dergelijks speelt nu op het *Wollefoppengroen en co*.

Overigens kunnen ook vrijwilligers, net zoals betaald werkenden, na een aantal jaar "toe zijn een nieuwe uitdaging", iets dat op een lopend project niet altijd tot de mogelijkheden behoort. Soms zijn er wel mogelijkheden voor *trekkers* en *verbinders*, de termen die de WRR gebruikt voor mensen met de genoemde uiteenlopende competenties.<sup>59</sup> Vrijwilligers hebben dan de mogelijkheid om onderling taken uit te wisselen.

Betrokkenheid van bewoners bij de inrichting van de openbare ruimte is belangrijk, zo blijkt uit onderzoek. Het betrekken van burgers bij ontwerp en inrichting leidt doorgaans tot succesvolle invullingen van de openbare ruimte. "De gemeenschap is deskundig", stelt een CROW-brochure onomwonden.<sup>60</sup> Een citaat: "Geen enkele gemeenschap op aarde is ooit gebouwd zonder de vaardigheden, middelen en bijdragen van de mensen die er wonen."<sup>61</sup> En een citaat uit het Amerikaanse origineel van deze zelfde brochure: "It is difficult to design a place that will not

<sup>56</sup> Engelen, Marinelli en Rutten 2009, pp. 39 – 47.

<sup>57</sup> Dekker en Hout 2009b, pp. 111 - 114. Cijfers hierover zijn zoals eerder betoogd niet altijd betrouwbaar.

<sup>58</sup> Bronsveld 2015, p. 42; Veen 2015, p. 172.

<sup>59</sup> WRR 2012, pp. 79 – 84 .

<sup>60</sup> PPS 2008, pp. 37 – 40.

<sup>61</sup> PPS 2008, p. 37.

attract people. What is remarkable is how often this has been accomplished".<sup>62</sup> Wat niet wegneemt dat ontwerpers een belangrijke inbreng kunnen hebben.

Vrijwilligerswerk is in Nederland immens populair, Nederland staat er in Europa mee aan de top. Alleen in Zweden doet men meer vrijwilligerswerk.<sup>63</sup>

Methodologisch zitten er nogal wat haken en ogen aan het onderzoek naar vrijwilligerswerk.<sup>64</sup> Het vrijwilligerswerk, zo blijkt uit allerlei onderzoek, is onder invloed van brede maatschappelijke processen zoals individualisering aan het veranderen. Zo lijkt het er op dat kortetermijn-projecten met welomschreven taakstellingen en doelstellingen populairder aan het worden zijn.<sup>65</sup>

Ook de opvattingen over wat vrijwilligerswerk is, lijken te verschuiven. Van der Zwaard en Specht: "Twintigers en dertigers benoemen hun onbetaalde werk niet als vrijwilligerswerk omdat dit niet strookt met hun ambities en zelfbeeld. "Actief zijn in de buurt" zal ook niet lang door iedereen als vrijwilligerswerk wordt beschouwd."<sup>66</sup>

Er zou dus sprake kunnen zijn van allerlei vertekeningen, met name onderrapportage, name, in het onderzoek naar vrijwilligerswerk. Dit vertekende beeld kan vervolgens als *selffulfilling prophecy* werken doordat burgers en beleidsmakers hun gedrag en gemoed eraan aanpassen."<sup>67</sup>

Bewoners betrekken bij een initiatief betrekken is doorgaans inderdaad niet eenvoudig. Uit eigen onderzoek is gebleken dat het organiseren van een paar inspraakavonden voor buurtbewoners niet voldoende is om hen echt een stem in het ontwerpproces te geven.<sup>68</sup> De organisatie van het ontwerpproces van het *Dakpark* toonde aan dit wel degelijk kan en dat het de moeite loont om de tijd te nemen om een werkelijke inbreng van bewoners te realiseren. Vanzelf gaat zo'n proces zeker niet en dat zal dus georganiseerd moeten worden. Het is een argument dat voor sommigen nut en noodzaak van professionals in het algemeen en van het sociaal werk in het bijzonder onderstrepen.<sup>69</sup>

Dat zal niet altijd en overal nodig zijn maar duidelijk is dat professionals een belangrijke rol *kunnen* een rol spelen bij het structureren en borgen van de inbreng van bewoners.

Tenslotte moet worden opgemerkt dat er op de diverse projecten belangrijke ervaringen werden opgedaan in het organiseren van *samenwerkingsverbanden*. Met name de samenwerking waar drie partijen bij betrokken zijn, de gemeente, bewoner-vrijwilligers en (sociale) ondernemers komt niet 'zo maar' tot stand.

---

<sup>62</sup> PPS 2000, p. 20.

<sup>63</sup> Dekker en De Hart 2009a, p. 21 (fig.1.1).

<sup>64</sup> Zie voor een kritiek op de Rotterdamse vrijetijdsmonitor die voor informatie over vrijwilligerswerk veel gebruikt wordt: Van der Zwaard en Specht 2013, pp. 23 – 24.

<sup>65</sup> Dekker en De Hart 2009a, p. 20.

<sup>66</sup> Van der Zwaard en Specht 2013, p. 4.

<sup>67</sup> Van der Zwaard en Specht 2013, p. 4, p. 23.

<sup>68</sup> Zie voor het verhaal van de mislukte Gemeenschapstuin in Schiedam bijv. Bronsveld 2014, pp. 61 – 63.

<sup>69</sup> "Keihard nodig", zei Engbersen in zijn hoedanigheid als voorzitter van de Erkenningscommissie Maatschappelijke Ondersteuning over het maatschappelijk werk, zie Engbersen 2015.

Op het *Dakpark* bijvoorbeeld werd een model ontwikkeld waarin de werkzaamheden en verantwoordelijkheden van de bewoner-vrijwilligers en het groenbedrijf die samen het groen onderhouden en de inzet van de gemeente, in casu het cluster *Stadsbeheer*, die de kwaliteit van de openbare ruimte in de gaten houdt, een plaats kregen.

Op het *Wollefoppengroen & co* waren het bewoner-vrijwilligers die de leiding hadden over de uitvoerders van hun inrichtingsplannen. Zij beheerden de middelen om een en ander uit te laten voeren.

Het zou een goed idee zijn om deze ervaringen en in de praktijk ontwikkelde samenwerkingsmodellen preciezer in kaart te brengen en nader te analyseren.

#### 4.4 “Verplicht vrijwilligers”

Sinds enige tijd kent Rotterdam het verschijnsel van de *tegenprestatie*, ook wel het ‘verplichte vrijwilligerswerk’ genoemd. Uitkeringsgerechtigden worden geacht “iets terug te doen” voor hun uitkering.

De ervaringen op de initiatieven uit dit onderzoek met de ‘verplicht vrijwilligers’ lopen zeer uiteen. Op een tweetal projecten uit dit onderzoek, *Bello* en de *Rotterdamse Munt* functioneren een aantal van deze vrijwilligers tot ieders tevredenheid. Op het *Wollefoppengroen & co* raakte men echte bijna een waardevolle vrijwilliger kwijt: deze zou elders in de stad zijn ‘tegenprestatie’ moeten gaan leveren.

Last van ‘verplicht vrijwilligers’ had men echter nauwelijks. Dat kan uiteraard toeval zijn want in de literatuur komen negatieve ervaringen ruimschoots aan bod.

In de literatuur is er dan ook veel kritiek op de maatregel. Allereerst werd de terminologie op logische gronden door een aantal auteurs geproblematiseerd en bekritiseerd. “Mensen worden verplicht om op vrijwillige basis iets te gaan doen waarvan anderen denken dat het goed voor hen is”, schreven de Rotterdamse onderzoekers Arnoldus en Hofs bijvoorbeeld.<sup>70</sup> Dit betekent volgens hen dat in het beleid niet de intrinsieke motivatie van de vrijwilligers voorop staat zoals zij dat graag zouden zien. “Ieder moet verplicht worden zich als een goede burger te gedragen, en wat goed is heeft de overheid vastgesteld: voor wat hoort wat.”<sup>71</sup>

De socioloog Kampen die op ‘het verplichte vrijwilligerswerk’ promoveerde, benadrukt eveneens dat de invulling van de tegenprestatie als regel niet aansluit bij de wensen van betrokkenen.<sup>72</sup> Soms wordt het door betrokkenen zelfs als een sanctie opgevat. Dan kan zo’n maatregel, in de woorden van de Raad voor de Rechtspraak, “een leedtoevoegende karakter” krijgen<sup>73</sup> en dus

---

<sup>70</sup> Arnoldus en Hofs 2014, zie ook Boerefijn 2015.

<sup>71</sup> Arnoldus en Hofs 2014.

<sup>72</sup> Kampen 2010, p. 55, vgl. Bronsveld 1995.

<sup>73</sup> Naar het oordeel van de *Raad voor de Rechtspraak* (4 juli 2013) kan aan zowel het opleggen als aan de gevolgen van deze maatregel voor mensen die leven op het bestaansminimum ‘een leedtoevoegend karakter’ niet worden ontzegd (RvdRs 2013); vgl. Arnoldus en Hofs 2014.



een (taak)straf worden. Divosa-voorzitter Paas stelde dat het verplichte vrijwilligerswerk zelfs op dwangarbeid zou kunnen gaan lijken.<sup>74</sup>

Een FNV-onderzoek signaleerde verdringing, vernedering, sancties en uitzichtloosheid.<sup>75</sup>

De Rotterdamse gemeentelijke beleidsmedewerker Folkerts denkt daarentegen dat een verplichting mensen in de bijstand juist helpt. Waarbij hij overigens wel opmerkt dat “tegensprestatie” een betere term is dan het verdoezelende *full-engagement* of *maatschappelijke inspanning*.<sup>76</sup>

Er zijn inderdaad mensen met een uitkering – misschien zelfs wel de meerderheid - die het fijn vinden om wat terug te kunnen doen voor hun uitkering, aldus de zojuist aangehaalde Kampen.<sup>77</sup> Een onderzoek in Hoogvliet wees uit dat met name oudere langdurig werklozen vaak voorstander zijn van de tegenprestatie. “Vaak zijn deze langdurig werklozen al lange tijd actief als vrijwilliger en berusten zij erin dat re-integratie op de arbeidsmarkt niet meer mogelijk is. De nieuwe maatregelen interpreteren zij als een erkenning van hun maatschappelijk nut”.<sup>78</sup> Zij doen echte bij voorkeur geen vrijwilligerswerk dat kort tevoren nog door gewone, betaalde werknemers werd gedaan.<sup>79</sup>

De onderzoekers Specht en Van der Zwaard noemen in hun boek over een succesvol burgerinitiatief, de *Leeszaal* in het Oude Westen, de gemeente vanwege het bestaande participatiebeleid een “stoorzender”.<sup>80</sup> “De verplichte vrijwilligers komen (...) iets halen bij de projecten: goedkeuring van de sociale dienst en misschien ook een beetje gezelligheid. Dat is op zichzelf niet eens zo heel erg. Maar het gaat ook ten kosten van de beroepstrots van de echte vrijwilligers.”<sup>81</sup> Zij laten hiermee zien dat het ene aspect van het beleid, de tegenprestatie een andere aspect, het stimuleren van burgerkracht in de weg zit.<sup>82</sup> Zij signaleren ook praktische bezwaren: Zo kan het gebeuren dat een verplichte vrijwilliger zich ziek meldt. En die kom je dan vervolgens op straat tegen. “Dat wil je helemaal niet.”<sup>83</sup>

Zoals gezegd, op de onderzochte initiatieven zijn de negatieve ervaringen met het verplichte vrijwilligerswerk beperkt. Een mogelijke verklaring – een hypothese dus - is dat de betrokken ‘verplicht vrijwilligers’ over de juiste ‘intrinsieke motivatie’ beschikken om hier goed te functioneren.

---

<sup>74</sup> Paas geciteerd door Meijer 2014.

<sup>75</sup> FNV 2015.

<sup>76</sup> Folkerts 2015.

<sup>77</sup> Kampen 2010, p. 50.

<sup>78</sup> Veldboer e.a. 2014.

<sup>79</sup> Thomas Kampen, geciteerd door Meijer 2014.

<sup>80</sup> Specht en Van der Zwaard 2015, p. 91.

<sup>81</sup> Specht en Van der Zwaard 2015, p. 91.

<sup>82</sup> Specht en Van der Zwaard 2015, p. 99.

<sup>83</sup> Specht en Van der Zwaard 2015, p. 97.

## 4.5 Rotterdamse Stijl

Bewoners die actief worden in de buitenruimte kunnen de *Rotterdamse Stijl* te maken krijgen. Een concreet geval waarbij dit speelde is de groenvoorziening voor het een verzorgingshuis *Laurens Delfshaven*.

De *Rotterdamse Stijl* geeft richtlijnen voor de inrichting van de openbare ruimte. Het gaat hierbij vooral over de vormgeving van straatmeubilair en dergelijke. Een en ander staat beschreven in het *Handboek Openbare Ruimte Rotterdamse Stijl* dat eind 2008 door de gemeenteraad werd vastgesteld. In 2009 verscheen een tweede versie. In 2010 en 2011 werden de aanvullende notities *Stadsdeelstructuur* door de toenmalige deelgemeentes vastgesteld.

Het Handboek bestaat uit een aantal delen. Het eerste deel beschrijft de visie achter het Handboek. Het tweede deel omvat een beschrijving en de richtlijnen van de Hoofdstructuur van de openbare ruimte. De richtlijnen beschrijven de inrichtingsprincipes. In het derde deel (*Stadsdeelstructuur*) wordt de openbare ruimte tussen het stedelijk niveau en het buurt- en wijkniveau in kaart gebracht en voorzien van richtlijnen. In het vierde deel, de *Toolkit*, staan de inrichtingselementen (bestratingsmaterialen en straatmeubilair) van de *Rotterdamse Stijl* beschreven.<sup>84</sup>

In 2015 werd de handhaving van de Rotterdamse Stijl aangepast. Het nieuwe beleid werd neergelegd in de *Notitie Handelingsperspectief Particuliere Initiatieven in de Openbare Ruimte*.<sup>85</sup>

De precieze gang van zaken laat zich moeilijk reconstrueren maar duidelijk is wel dat de *Rotterdamse Stijl* hier een grote rol speelde. De door bewoners gewenste sierbestrating en een tweetal door kunstenaars ontworpen bankjes voldeden volgens de gemeente niet aan de eisen van de op de locatie van toepassing zijnde regels. Volgens gebiedsmanager Mertens zouden de bewoners gewoon door moeten pakken. “Want: de Rotterdamse Stijl wordt niet overal even streng gehandhaafd”, zo stelt zij. Volgens Mertens is er dus ruimte om als bewoners een aantal zaken naar eigen inzicht in te richten. Volgens directeur van het verzorgingshuis Poulsen houdt de gemeente juist het een en ander nadrukkelijk tegen.

Siebe Thissen gaat bij het Rotterdamse *Centrum Beeldende Kunst* over beeldende kunst in de openbare ruimte (*BKOR*). Hij heeft als zodanig met enige regelmaat met de eisen van de Rotterdamse Stijl te maken. Desgevraagd laat hij weten het een goede zaak te vinden dat er in een dynamische stad als Rotterdam zoiets als een *Rotterdamse Stijl* is. “Niet alles moet zomaar kunnen. Maar”, zo voegt hij hier aan toe, “in de praktijk kan er veel. Het is inderdaad zo dat de gemeente vooral handhaaft op de hoofdstructuren, en daarentegen in buurten en wijken wel eens een oogje dicht knijpt. Bovendien kan er altijd onderhandeld worden en meestal wordt er dan een oplossing gevonden. Dan blij je meestal, beredeneerd, van de regels te mogen afwijken. In andere gevallen wordt er bijvoorbeeld een convenant getekend waarin allerlei afspraken tussen

---

<sup>84</sup> Zie het genoemde *Handboek*, Gemeente Rotterdam 2012.

<sup>85</sup> Zie Bijlage 5 van dit rapport.

de gemeente en bewoners en andere belanghebbenden staan. Met bijvoorbeeld ook een antwoord op de vraag wie er wanneer voor welke kosten opdraait.”

Soms komen gemeente en bewoners er niet zo gemakkelijk uit. De Delfshavense gebiedsdirecteur Wenting ziet het vooral misgaan door slechte communicatie. Wat goed lijkt te werken is om niet aan de vergadertafel maar op locatie te proberen om tot goede afspraken te komen.

## 4.6 Aansprakelijkheid

Op grond van een workshop tijdens de *Week van de Openbare Ruimte 2014* kon worden vermoed dat de wettelijke aansprakelijkheid in de Rotterdamse praktijk wel eens een probleem – wie weet zelfs een faalfactor – bij menig privaat initiatief in de openbare ruimte zou kunnen zijn.

In de genoemde workshop werd het boek *Regel die burgerinitiatieven*, geschreven door Verhijde en Bosman in opdracht van het Ministerie van BZK gepresenteerd.<sup>86</sup> In dit boek aandacht voor burgerinitiatieven en aansprakelijkheid bij groenbeheer, bij spelen en speelvoorzieningen, bij beheer van gebouwen, bij leegstaande panden en braakliggende terreinen en bij evenementen of feestjes.

Het risico dat vrijwilligers lopen lijkt in Rotterdam intussen goed geregeld te zijn. De gemeente sloot een collectieve vrijwilligersverzekering af.<sup>87</sup>

Wat aansprakelijkheid bij ongevallen e.d. betreft: zelfs voor mogelijke ongevallen op de fietscrossbaan bij het *Hefpark* lijkt de gemeente aansprakelijkheid te accepteren. De fietsbaan bij het *Hefpark* ligt op gemeenteground.

De fietsbaan van buurttuin *Wilgenhagen* ligt op grond van de woningcorporatie. Mogelijk ligt hier een risico bij de initiatiefnemers.

In het genoemde boek wordt overigens onderstreept dat bij 60% van de buitenruimte-initiatieven nauwelijks of geen reëel risico voor de gemeente is. “Als je samen staat te schoffelen, samen met de buurt, kan er niet zo gek veel misgaan”, lichtte Verhijde op de website van *Binnenlands Bestuur* toe.<sup>88</sup> Volgens hem zouden gemeenten bij initiatieven van deze categorie veel meer moeten gedogen en “minder moeten zwaaien met vergunningen en contractuele overeenkomsten. Het probleem is meestal niet de aansprakelijkheid als zodanig maar de wolk van juridische regels die menig initiatief bedreigt”.<sup>89</sup> Gedogen zou veel kunnen oplossen maar de ambtseid maakt dit formeel lastig.<sup>90</sup>

---

<sup>86</sup> Verhijde en Bosman 2014.

<sup>87</sup> Zie hierover Vrijwilligerswerk Rotterdam z.j.

<sup>88</sup> Zie Buitelaar 2015 (*Binnenlands Bestuur* 19.2.2015).

<sup>89</sup> Verhijde en Bosman 2014, p. 7.

<sup>90</sup> Vertijde en Bosman 2014, p. 49.

In de andere gevallen, bij de initiatieven met meer substantiële risico's – hierbij zou het gaan om zo'n 25% initiatieven met een matig en om 15% initiatieven met een hoog risico<sup>91</sup> - is betere voorlichting van de gemeente richting de initiatiefnemers op zijn plaats, gegeven de mogelijke aansprakelijkheid van de initiatiefnemers

Een interne notitie van de gemeente meldt dat vanwege het aansprakelijkheidsrisico niet alle onderdelen van de openbare ruimte in beheer kunnen worden gegeven aan bewoners. Het gaat om bomen, speeltoestellen en watergangen.<sup>92</sup>

Inderdaad bleken de natuurlijke speeltoestellen op natuurspeelplaats *Ruige Plaat* een probleem te vormen, zo kwam in dit onderzoek naar voren. De gemeente blijft namelijk aansprakelijk voor schade bij ongelukken als gevolg van ondeugdelijke speeltoestellen.

Er zijn overigens door de VWA richtlijnen opgesteld, ook is er een *Factsheet*.<sup>93</sup>

## 4.7 Sociale ondernemers

Bij de behandelde buurtinitiatieven ging het vaak over initiatieven van bewoners. In een aantal gevallen waren die initiatiefnemers echter (sociaal) ondernemers. Dat was onder meer het geval bij de *Rotterdamse Munt*, de hondenspeeltuin *Bello* en het *Voedselbos Vlaardingen*. Bewoners kunnen ook hele of halve professionals zijn, zoals een van de initiatiefnemers van het *Hefpark*, of dat worden, zoals bij *De Witte Bollen*.

Hondenspeeltuin *Bello* is waarschijnlijk het beste voorbeeld van de rol die sociale ondernemers bij burgerinitiatieven in de buitenruimte kunnen spelen. *Bello* was namelijk nadrukkelijk *geen* bewonersinitiatief maar kwam, wel als een wijkvoorziening, min of meer toevallig, naast het Vroesenpark terecht. De gebundelde ondernemerskwaliteiten van de initiatiefnemers zijn dan ook de belangrijkste succesfactor bij de oprichting van de hondenspeeltuin. Toch is het verschil met de rol van de buurtbewoner die zich in Ommoord over verwaarloosde kunstwerken ontfermde niet zo heel erg groot. Als het verhaal van *De Witte Bollen* iets illustreert dan is dat er ook burgers zijn met ondernemerskwaliteiten.<sup>94</sup> En: (ex)ondernemers kunnen als burger belangrijke initiatieven ontplooiën.

De relatie tussen (gemeente)ambtenaren en sociaal ondernemers kan en moet veel beter.

Tijdens de interviews met sociaal ondernemers kwam nogal wat ongenoegen naar boven.

Zo wordt er door de ondernemers in het algemeen relatief veel argwaan ondervonden. Geld verdienen en iets goeds doen is een mogelijkheid die niet iedere ambtenaar onmiddellijk kan plaatsen, zo blijkt uit de literatuur.<sup>95</sup>

<sup>91</sup> Verhijde en Bosman 2014, pp. 6 – 7.

<sup>92</sup> *Handelingsperspectief*, Bijlage 5.

<sup>93</sup> Zie resp. Visser e.a. 2008 en VWA 2008.

<sup>94</sup> Vgl. Van den Brink e.a. 2015.

<sup>95</sup> Hassink e.a. 2013, p. 20, vgl. Verdegaal en Panhuijsen 2014 en Roëll 2012.

Die argwaan is overigens niet per definitie misplaatst. Ook sociaal-ondernemers kunnen voor misstanden zorgen. Uitbuiting van vrijwilligers, gesjoemel in de boekhouding, het komt in de beste kringen voor, ook bij sociale ondernemers.

Verder kun je je afvragen wat vanuit het perspectief van de gemeente het voordeel is van het werken met sociaal ondernemers als deze voor 100% met publiek geld zouden worden gefinancierd.

Met het maken van winst is op zichzelf niets mis. “Je moet wel winst maken, als je je idealen wilt realiseren”, stelde Huib de Leede van stadsboerderij *Uit Je Eigen Stad* in een interview.<sup>96</sup>

Eenvoudig is dat winst maken zeker niet. Op de *Rotterdamse Munt* bijvoorbeeld wordt, op kleine schaal, belangrijk werk verricht voor mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt. Er werd onderhandeld met de gemeente om hiertoe middelen uit het participatiebudget te verkrijgen. Er werden echter garanties gevraagd te worden, garanties die deze projecten onmogelijk kunnen geven. Inmiddels is men op de *Rotterdamse Munt* ook wat sceptischer over de vraag of het leveren van een bijdrage aan de werkgelegenheid überhaupt een goed idee is.

Op een aantal initiatieven in Rotterdam wordt ook dagbesteding aangeboden, of men overweegt dat te gaan doen. Op het *Wollefoppengroen & co* wordt al enkele jaren samengewerkt met de *Pameijer Stichting* en *Stichting Orion*.

Veel van de buurtinitiatieven zijn echter te klein om zelfs maar aan een aanbesteding mee te kunnen doen.

De GGD lijkt intussen wel de weg naar de projecten gevonden te hebben, er worden een aantal activiteiten rond voeding en bewegen gesubsidieerd. Mogelijk krijgt het project *Op recept* een vervolg?

Wellicht dat er in de toekomst door de gemeentelijk clusters meer ontkokerd naar de initiatieven gekeken zou kunnen worden. Men zou dan kunnen vaststellen dat er altijd wel op één relevant beleidsterrein belangrijke dingen gebeuren. Vanuit die gedachte zou dan ook royaler middelen ter beschikking kunnen worden gesteld.

## 4.8 De kunst van het loslaten

Uit de gesprekken met initiatiefnemers kan worden afgeleid dat het handelen van de gemeente nadere aandacht behoeft. Want ook als gemeenten de doelstellingen van burgerinitiatieven van harte onderschrijven gaat het toch vaak mis: “Helaas stranden veel initiatieven op procedures en reglementen in de formele wereld”, aldus de Delftse onderzoeker Sanders in zijn proefschrift over duurzame bewonersinitiatieven.<sup>97</sup>

---

<sup>96</sup> Huib de Leede in: Lasance 2015.

<sup>97</sup> Sanders 2015, p. 175.

De na te streven ideale omgang van gemeentes met burgerinitiatieven laat zich lastig precies vastleggen. Er moet immers betrokkenheid worden getoond, terwijl er tegelijkertijd in belangrijke mate moet worden 'losgelaten': de burgers zijn immers aan zet.

Het is echter lang niet altijd duidelijk wat er wel en wat er niet aan burgers kan worden overgelaten. De titel van een onderzoek van Tonkens verwoordde het dilemma fraai: *Tussen overschatten en overvragen*.<sup>98</sup>

Het is tegen deze achtergrond nauwelijks verbazingwekkend te noemen dat de bekende landelijke adviesraden in deze met nogal tegengestelde adviezen kwamen. De *Raad voor het Openbaar Bestuur* (ROB) pleitte in 2012 voor meer betrokkenheid bij burgerinitiatieven<sup>99</sup>, de *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid* (WRR) komt met een vergelijkbaar standpunt terwijl de *Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling* (RMO) in reactie op met name de ROB met de waarschuwing kwam dat de overheid vooral op afstand van die initiatieven moest blijven.<sup>100</sup> De overheid is geen medespeler, maar zou het speelveld moeten ordenen, zo stelde de RMO.<sup>101</sup>

Vertrouwen geven aan burgers lijkt hoe dan ook van belang. Een goed besef van de *beperkt heden* van het overheidshandelen kan daarbij helpen.

Harvard-historicus Scott heeft in zijn studie *Seeing like a state*, in navolging van onder meer stadssociologe Jane Jacobs, bepleit om als overheid veel meer vertrouwen te hebben in *lokale* initiatieven en *lokale* professionals.<sup>102</sup> Burgers groeien doorgaans in hun rol, zo blijkt. Scott: "Jacobs betoogt dat als mensen iets hebben om op te bouwen en eenmaal de ervaring hebben dat ze voor iets hebben gestreden, ze meestal niet meer te stoppen zijn. Dan kunnen ze niet meer opzij worden gezet door stadsplanners."<sup>103</sup>

In 2012 zou de *Raad voor het Openbaar Bestuur* om dezelfde redenen oproepen tot meer vertrouwen in burgers, *Loslaten in vertrouwen* heette het advies.<sup>104</sup> Ook een rapport van een VNG-denktank onder leiding van Van Gijzel, *Van eerste overheid naar eerst de burger* mag hier niet onvermeld blijven: er wordt een lans gebroken voor een improviserende overheid die beter leert *meebewegen met de samenleving*.<sup>105</sup> Niet onbelangrijk in dit rapport was ook de constatering van de projectleider 'op Zuid' Pastors, namelijk dat burgers tegenwoordig meestal een stuk slimmer zijn dan gemeenteambtenaren<sup>106</sup>, een extra reden om meer vertrouwen in burgers te hebben.

---

<sup>98</sup> Tonkens 2009.

<sup>99</sup> ROB 2012.

<sup>100</sup> RMO 2013, zie ook RMO 2014; vgl. Reijndorp 2014.

<sup>101</sup> Reijndorp 2014, p. 59.

<sup>102</sup> Scott 1998; Jacobs 1961. Scott zette intussen de politieke vervolgstap in zijn *Two cheers for anarchism* Scott 2012.

<sup>103</sup> Scott in: Ham en Uitermark 2009, p. 7.

<sup>104</sup> ROB 2012.

<sup>105</sup> Mijn cursivering, cb.

<sup>106</sup> VNG 2013; Marco Pastors geciteerd in VNG 2013, p. 60.

Al zullen ook slimme burgers fouten maken. Maar, zo stelde de eerder aangehaalde bestuurskundige Frissen: het maken van fouten is een recht.<sup>107</sup>

Vertrouwen geven kan bijvoorbeeld heel goed door ruimte ter beschikking te stellen, in de paragraaf over het Mattheüs-effect kwam dit al aan de orde.

Ambtenaren zien (ook) vrijwilligers veelal als individuen die voor hun eigen belangen opkomen.<sup>108</sup> Zij reageren dan meestal, zo blijkt uit onderzoek, met de beproefde middelen: regels en controle.<sup>109</sup> Onderzoek laat zien dat als ambtenaren al iets willen overdragen het dan meestal gaat over verantwoordelijkheden, niet over beslissingsmacht,<sup>110</sup>

Het vertrouwen van 'de ambtenaar' in 'de burger' is niet heel erg groot. "Ambtenaren drukken hun vertrouwen gemiddeld met iets minder dan een 7 uit".<sup>111</sup> Een kwart tot een derde van de ambtenaren is negatief over de mogelijkheden van burgers.<sup>112</sup>

Burgers kunnen niet alles alleen. Uit onderzoek uit 2014 bleek dat in 87% van de gemeenten initiatiefnemende burgers het gemeentebestuur om ondersteuning vragen.<sup>113</sup>

In dit onderzoek kwam sterk naar voren dat de deelgemeentes – zowel de bestuurders als de ambtenaren – vaak node gemist worden. De kans om vroeg of laat een betrokken iemand, hetzij een bestuurder, hetzij een ambtenaar te treffen was toen de deelgemeentelijke bestuurslaag en ambtelijke organisatie er nog was, vele malen groter. "Het is erg zoeken naar een ingang bij de gemeente" is een verzuchting die tijdens de interviews vele malen te horen was.

De deelgemeentelijke budgetten voor inrichting en beheer van de buitenruimte waren royaal en relatief eenvoudig te verwerven.

Over de opvolgers, de *gebiedscommissies*, lopen de meningen uiteen. Vooral de sociaal-ondernemers wijzen op de kleine budgetten en het 'gedoe' dat nodig is om deze steeds maar weer aan te vragen. Merkwaardig is ook het ontbreken van een toetsingskader, vindt men. Inderdaad blijkt 'wie het eerst komt, het eerst maalt' de regel te zijn. Uit onderzoek van de Rotterdamse Rekenkamer, onder een deel (8 van de 14) van de gebiedscommissies, bleek dat er tussen de gebiedscommissies grote verschillen bestaan, zowel in 'aanwezigheid' als in aanpak.<sup>114</sup> Dit onderzoek bevestigt deze conclusie.

De huidige wensen qua ondersteuning lopen per initiatief uiteen. Enige tijd geleden noteerde MAEXchange voor 101 Rotterdamse initiatieven de volgende top-3 aan wensen: geld (75% van

---

<sup>107</sup> Aldus Frissen in een BZK-publicatie: Van der Heijden e.a. 2007, p. 33.

<sup>108</sup> Vgl. de eerdere opmerkingen over het wantrouwen bij ambtenaren van sociaal ondernemers in de vorige paragraaf.

<sup>109</sup> Oude Vrielink e.a. 2012, p. 16.

<sup>110</sup> Oude Vrielink e.a. 2012, p. 17.

<sup>111</sup> De mate van contact blijkt niet van invloed, wel de leeftijd van de ambtenaar: hoe ouder de ambtenaar, hoe hoger het vertrouwen, zie Roëll 2012, p. 19 en Roëll en Brenninkmeijer 2012, pp. 5-6.

<sup>112</sup> Roëll 2012, p. 26.

<sup>113</sup> VNG Magazine 2014, vgl. BZL 2014.

<sup>114</sup> Rekenkamer 2015.

de initiatieven), media-aandacht (58% van de initiatieven) en vrijwilligers (50% van de initiatieven).<sup>115</sup>

Openheid is van belang. Vrijwel alle initiatiefnemers die ik sprak hadden vragen, aan de gemeente. Vragen over van alles en nog wat. De informatiebehoefte onder de initiatiefnemers is groot. “Wees (...) royaal met informatie die bij de gemeente aanwezig is, ook die over budgetten, kosten en prijzen. Dat helpt ondernemende burgers (...)”, schreven de onderzoekers Ham en Van der Meer in hun eerder aangehaalde *De ondernemende burger*.<sup>116</sup>

Verschillende onderzoekers wijzen op een aantal taken die volgens vrijwilligers door professionals gedaan zouden moeten worden:

- het leggen van verbindingen met andere (groepen) bewoners en andere initiatieven;
- het omgaan met bureaucratische eisen, zoals vergunningen aanvragen of een administratie opzetten en soms ook bijhouden van een administratie in verband met het afleggen van verantwoording over besteding van subsidies e.d. en
- het tegengaan van ongelijkheden (o.a. Mattheüs-effect).<sup>117</sup>

Het zijn drie thema's die ook in dit onderzoek door meerdere initiatiefnemers genoemd werden. Overigens worden deze taken soms wel en soms niet door bewoner-vrijwilligers opgepakt. De behoefte aan ondersteuning loopt in de praktijk dus ook op dit punt sterk uiteen.

Om tegemoet te komen aan de tegenstrijdige eisen die er aan gemeenteambtenaren gesteld worden werd in Rotterdam in maart 2015 als experiment de *scharrelambtenaar* gelanceerd. “Scharrelambtenaren zijn ondernemende ambtenaren met een breed en groot netwerk die met een flexibele instelling daar waar nodig verbindingen weten te leggen tussen buiten en binnen”, zo meldt een niet-gepubliceerde interne notitie over de scharrelambtenaar. “Door te scharrelen krijgt de gemeente een gezicht naar buiten. De scharrelambtenaar legt de verbinding van buiten naar binnen en van binnen naar buiten”. Aan de werkwijze van de scharrelambtenaar zitten twee kanten. “Aan de ene kant vraagt het om een bepaalde mate van vrijheid, aan de andere kant vraagt het om een goede verbinding met de systeemorganisatie. Een goede scharrelambtenaar is te herkennen aan het feit dat hij de volgende, nieuwe competentie tot in de finesses beheerst: *ambassaderen*. De scharrelambtenaar is ambassadeur voor het goede wat de gemeente in zich heeft en het vraagt om een bepaalde zelfstandigheid van opereren. (...) Hij luistert naar wat de omgeving van de gemeente vraagt en vertaalt dit naar mogelijke (scharrel)opdracht/werk voor de gemeente c.q. zichzelf.”

De introductie van scharrelambtenaren onderstreept dat de gemeente de noodzaak ziet om een zekere informalisering van het ambtelijke apparaat door te voeren.<sup>118</sup>

---

<sup>115</sup> Zie Bijlage 2 voor de volledige lijst.

<sup>116</sup> Vgl. Ham en Van der Meer 2015, p. 138.

<sup>117</sup> Tonkens en Verhoeven 2013, pp. 91 – 92.



De notie *scharrelambtenaar* werd intussen ook omarmd door *Platform 31* en het *URBACT Workstream Sociale Innovatie*.<sup>119</sup>

Of het gescharrel van een enkele tientallen gemeenteambtenaren voldoende zal zijn?

Er zijn ook onderzoekers die voor alles *ambtelijke nederigheid* als grondhouding bepleiten – en zij werden daarin gesteund door wethouders, burgemeesters en... ambtenaren.<sup>120</sup>

Wel is het een goede zaak dat het 'loslaten' in ieder geval bij initiatieven die als 'geveltuinen' zijn te typeren de standaard is geworden. Voor de paar honderd Opzoomer-euro's volstaan een vijftal namen en een vijftal handtekeningen, zodat de gemeente weet wie aan te spreken - mocht dat ooit nodig zijn. Het afleggen van verantwoording en jaarplannen zijn niet nodig.

Verder lijkt 'snelle duidelijkheid' vanuit de gemeente richting initiatieven wenselijk.<sup>121</sup> "Neem stelling. Nee is ook een antwoord", liet Ackermans van de *Rotterdamse Munt* de gemeente weten.<sup>122</sup> Op een "meestribbelende" gemeente, de term is van Winsemius<sup>123</sup>, zit in ieder geval niemand te wachten.

De gemeente Rotterdam presenteerde onlangs voor een architectenforum een eerste aanzet voor *De Nieuwe Kaart van Rotterdam*. Op die kaart zal de *staat* van alle bewonersinitiatieven worden bijgehouden. Vermoedelijk zal de gemeente bij een aantal van die initiatieven op de achtergrond een rol moeten blijven spelen. Voor het invullen van die rol zal die nieuwe kaart een enorm praktisch instrument kunnen zijn.<sup>124</sup>

---

<sup>118</sup> Vgl. Winsemius: "(L)eg als plannenmaker niet al je geld vast, maar houd wat 'rommelbudget'", Winsemius 2013, p. 27.

<sup>119</sup> Zie hierover <http://www.platform31.nl/nieuws/steden-hebben-behoefte-aan-ambtenaren-die-meer-buiten-zijn>. Zie ook Gemeente Rotterdam 2015a. Mijn cursiveringen, cb.

<sup>120</sup> Tonkens, Trappenburg e.a. 2015, p. 75.

<sup>121</sup> Tonkens en Verhoeven 2013, p. 13, p. 59, p. 75.

<sup>122</sup> Ackermans in: Gemeente Rotterdam 2015, pp. 8 – 9.

<sup>123</sup> Winsemius 2013, p. 13. De WRR kwam eerder met een adequate definitie van 'meestribbelen': "iedereen is, met kracht van warme woorden, vóór dergelijke nieuwe vormen van burgerbetrokkenheid, maar in de praktijk zal de voet van veel bestuurders kort op de rem zitten.", WRR 2012, p.43, vgl. p. 259.

<sup>124</sup> Vgl. Bijvoet 2015.



## 5. Slotbeschouwing

Dit onderzoek naar private initiatieven in de buitenruimte kende twee onderzoeksactiviteiten: interviews met initiatiefnemers en andere betrokkenen waarin gevraagd werd naar hun ervaringen en een studie van de sociaalwetenschappelijke literatuur over burgerinitiatieven.

In dit onderzoeksverslag is een apart hoofdstuk opgenomen over de democratische aspecten van burgerinitiatieven. Allereerst omdat het zittende Rotterdamse college van B & W veel aandacht besteedt aan het vormgeven van democratische vernieuwingen. Zo wordt er in de stad volop geëxperimenteerd met een aantal zogenaamde *Kendoe*-instrumenten.

Een tweede reden voor het opnemen van dit hoofdstuk was het gegeven dat er in de bestudeerde sociaal-wetenschappelijke literatuur over burgerinitiatieven veel aandacht is voor de vraag hoe burgerinitiatieven, beschouwd als participatieve democratische experimenten, zich verhouden tot het representatief-democratische bestuurlijke stelsel van Nederland.

Het is denk ik van belang dat het democratisch gehalte van burgerinitiatieven door het stadsbestuur serieuzer genomen wordt. Ook moet er gezocht blijven worden naar nieuwe modellen waarin de participatieve democratie een volwaardige plaats krijgt binnen het representatieve stelsel.

In de literatuur is onder meer gepleit voor een scheiding van staat en markt. De *Raad voor de financiële verhoudingen* is een zelfde mening toegedaan.

In het onderzoek stonden twee vragen centraal.

De eerste vraag was waar Rotterdammers die betrokken zijn bij initiatieven in de buitenruimte zo al tegenaan lopen.

In het tweede hoofdstuk van dit rapport een uitgebreid overzicht van de ervaringen op een 18-tal initiatieven. De gemeente werd daarbij door de initiatiefnemers niet gespaard.

Men vond het dikwijls moeilijk om met de gemeente in contact te komen. De *deelgemeentes* worden in dit opzicht node gemist. De medewerkers van nieuwe *gebieden* speelden in voorkomende gevallen een positieve rol bij het tot stand brengen van de contacten met de gemeente. De ervaren betrokkenheid van de gebiedsmedewerkers, zo bleek uit de interviews, loopt per gebied sterk uiteen. Eerder onderzoek van de Rotterdamse Rekenkamer liet een soortgelijk beeld zien.

Een centraal aanspreekpunt bij de gemeente wordt door veel initiatiefnemers wenselijk geacht.

Welllicht dat er, zoals in de gemeente Den Haag, een toegankelijke Projectleider Stadslandbouw kan worden aangesteld, eventueel uit te breiden tot *Projectleider Initiatieven Buitenruimte*.

Het belangrijkste aspect bij de relatie initiatief – gemeente blijkt te zijn dat initiatiefnemers voor alles serieus genomen wensen te worden. Burgers komen in voorkomende gevallen geen geld vragen voor “leuke dingen” maar voor “belangrijke dingen”. Ongetwijfeld zijn mensen ook actief omdat ze het leuk vinden, maar wat zij doen is belangrijk, voor de wijk, voor de buurt en dus voor

de stad. “Nee, het is mijn hobby niet”, zoals een initiatiefnemer dit laatste punt kernachtig samenvatte.

De effecten van burgerinitiatieven liggen op uiteenlopende beleidsvelden. Zij dragen bijna allemaal bij aan de sociale cohesie in stadswijken en buurten en daarmee aan de volksgezondheid. Verder zijn er effecten op terreinen als placemaking, re-integratie, participatie en educatie.

En ook dat zijn redenen om burgerinitiatieven serieus te nemen.

De aanstelling bij de gemeente van scharrelambtenaren is een interessant experiment. Zij kunnen ‘verbinden’ en dat is nodig, gegeven de misverstanden tussen burgers en ambtenaren. Scharrelambtenaren hebben de flexibiliteit om betrokkenheid te tonen, noodzakelijke dingen te regelen en daarbij toch op de nodige *niet mee bemoeien* afstand te blijven.

Op sommige initiatieven heeft men moeite met het *vinden en binden van vrijwilligers*. Bestaande organisaties als *Vrijwilligerswerk Rotterdam* en *Groen Dichterbij* kunnen hierbij adviseren.

Ook heeft men soms moeite specifieke doelgroepen, zoals Rotterdammers met een migratie-achtergrond, te bereiken. *Professionele ondersteuning* daarbij wordt soms wenselijk geacht.

Een andere oplossing zou het uitwisselen van ervaringen tussen initiatieven kunnen zijn. In het verleden speelde de gemeentelijke *Dentank Stadslandbouw* een bescheiden rol in het met elkaar in contact brengen van actieve mensen in de stadslandbouw. Tegenwoordig doet een enkel Gebied hier iets aan (o.a. Delfshaven). *Eetbaar Rotterdam* zou hier voor de stadslandbouwinitiatieven wellicht een rol kunnen spelen.

Met de *verplichte vrijwilligers* zijn uiteenlopende ervaringen op de initiatieven. Op het ene project functioneren er een aantal verplicht vrijwilligers tot ieders tevredenheid, op een ander initiatief moest een vrijwilliger tot ieders verbazing verplicht elders aan de slag (al werd in het voorbeeld uit dit onderzoek hier tijdig een oplossing voor gevonden).

In de literatuur lijkt men overwegend kritisch over het verplichte vrijwilligerswerk, al is er ook onderzoek waaruit blijkt dat sommige uitkeringsgerechtigden – vooral ouderen – blij zijn met de mogelijkheid om iets terug te doen voor hun uitkering.

Veel projecten in de buitenruimte zijn op te vatten als *sociale experimenten* waar men al zoekende, zoals op het *Dakpark*, een *model voor samenwerkingsverbanden* ontwikkelde waar binnen werkzaamheden en verantwoordelijkheden van vrijwilligers, ondernemers en de gemeente hanteerbaar en vooral ook werkbaar werden gemaakt. Op het *Wollefoppengroen & co* waren het vrijwilligers die de leiding hadden over de uitvoerders van hun inrichtingsplannen.

Het zou nuttig zijn om door nader onderzoek deze experimenten en ervaringen preciezer in beeld te brengen.

Vrijwel een ieder is het over eens dat het een goede zaak is dat er in een dynamische stad als Rotterdam richtlijnen zijn voor de inrichting van de openbare ruimte. Die richtlijnen zijn neergelegd in het handboek *Rotterdamse Stijl*. Deze worden gehandhaafd in de zogenaamde hoofdstructuren van de stad. In wijken en buurten kan daarentegen van deze richtlijnen worden afgeweken. Intussen blijkt er ook in de hoofdstructuren ruimte te zijn om *beredeneerd* van de richtlijnen af te wijken.

De ervaring heeft intussen geleerd dat het beter is wensen van bewoners in overleg op locatie te regelen dan aan de vergadertafel. Goede communicatie tussen alle betrokken partijen – bewoners en gemeente en eventuele derde partijen – blijkt eveneens van groot belang.

De eventuele *aansprakelijkheid* van initiatiefnemers verdient meer aandacht.

In het veld is men blij met de collectieve vrijwilligersverzekering die de gemeente afsloot. In het geval van ongelukken van bezoekers – op bijvoorbeeld de fietscrossbanen – lopen vrijwilligers mogelijk substantiële risico's. Goede gemeentelijke voorlichting over die risico's is wenselijk.

Vaak gaat het bij private initiatieven niet, of niet uitsluitend, om buurtbewoners. Regelmatig zijn allerhande professionals bij de initiatieven betrokken, soms zijn dat (*sociale*) *ondernemers*.

De gemeente zou veel meer moeten mee moeten denken met de initiatieven, vinden deze ondernemers nogal eens. Projecten zouden bijvoorbeeld toegang moeten kunnen krijgen tot de reguliere publieke middelen op het terrein van dagbesteding (dak- en thuislozen, zorgcliënten) en re-integratie (mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt).

Aanbestedingen waar burgerinitiatieven als te kleine partijen bij voorbaat kansloos zijn zouden door tussenkomst van de gemeente zodanig kunnen worden aangepast dat ook kleinere spelers daar aan deel kunnen nemen. Beleidsaanpassingen op dit terrein zijn naar verluidt overigens al enige tijd in voorbereiding.

De initiatiefnemers en projectleiders zelf zouden meer samen kunnen gaan werken en aldus een grotere en daarmee ook aantrekkelijkere (markt)partij kunnen worden.

Herhaaldelijk is gebleken dat ook *ziektekostenverzekeraars* geïnteresseerd zijn in diverse projecten in de buitenruimte. Misschien kan de gemeente een rol spelen bij het verder materialiseren van die interesse. De GGD begon ooit met het project *Op recept*. Een doorstart daarvan is wenselijk.

Een *tweede* vraag was het vóórkomen van zogenaamde Mattheüs-effecten: is het zo dat er in de betere wijken vaker succesvolle burgerinitiatieven ontstaan dan in de wat mindere wijken?

Er zijn tegenstrijdige antwoorden op de vraag of er in Rotterdam bij de initiatieven in de buitenruimte *Mattheüs-effecten* optreden.

Misschien is de spreiding van burgerinitiatieven over de stad niet optimaal, maar daarmee is de oorzaak daarvan nog niet gegeven. Ligt het inderdaad aan de kenmerken van de bewoners of toch (ook) aan de fysieke structuur van een wijk? Ik sluit mij in deze aan bij de sociologen Van der Zwaard en Specht die in hun, in opdracht van de Rotterdamse *Kenniswerkplaats Leefbare*

*Wijken* uitgevoerde literatuuronderzoek, tot de conclusie kwamen dat de sociale en fysieke *condities* in een wijk een groter gewicht in de schaal leggen bij collectieve zelfredzaamheid dan de *competenties* van de bewoners.

Volhouden en samenwerken blijken overigens belangrijke competenties.

Het is van groot belang om een *basisinfrastructuur* in buurten en wijken in stand te blijven houden. Het beschikbaar houden van *ontmoetingsplekken* in daarbij het allerbelangrijkste.

Negatieve *beeldvorming* over wijken, ook die de *Sociale Index* en mogelijk de nieuwe *Wijkprofielen* van de gemeente veroorzaken, heeft negatieve effecten op de collectieve zelfredzaamheid. Beelden werken stigmatiserend, beïnvloeden de motivatie van de mensen die daar wonen en kunnen aldus het ontstaan van burgerinitiatieven in de weg zitten.

## Literatuur

- Abma, R., U. Kirchholtes, J.E. Jansma, M. Vijn, E.C.M. Ruijgrok en J. Brouwer  
2013 *Maatschappelijke kosten-batenanalyse stadslandbouw, De cases Voedseltuin Rotterdam, De Nieuwe Warande en Hazennest Tilburg*, Lelystad / Rotterdam (Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Wageningen UR / Witteveen en Bos)
- Ankeren, M. van, E.H. Tonkens en I. Verhoeven  
2010 *Bewonersinitiatieven in de krachtwijken van Amsterdam. Een verkennende studie*, Amsterdam (Hogeschool van Amsterdam / UvA)
- Arnoldus, Rob, en Josien Hofs,  
2014 *Verplicht vrijwilligerswerk: successen en bezwaren*  
<http://www.soci.alevraagstukken.nl/site/2014/12/13/verplicht-vrijwilligerswerk-successen-en-bezwaren/>
- Arnoldus, Rob, en Josien Hofs  
2014a *'Verplicht vrijwillig'. Een onderzoek naar de verplichte tegenprestatie voor bijstandsgerechtigden*, Rotterdam (WMO-Werkplaats Rotterdam)  
[http://media.wmowerkplaatsrotterdam.nl/media/76-Verplicht\\_vrijwillig03def.pdf](http://media.wmowerkplaatsrotterdam.nl/media/76-Verplicht_vrijwillig03def.pdf)
- Avest, David ter  
2016 Betekenisvolle ontmoetingsplekken zijn belangrijker dan ooit, in: *Sociaal Bestek*, 78:1, pp. 25 – 28
- Bakker, Has  
2015 *Burgerinitiatieven kunnen niet zonder representatieve democratie*,  
<http://www.socialelevraagstukken.nl/site/2015/08/01/burgerinitiatieven-kunnen-niet-zonder-representatieve-democratie/>
- Bakker, J. B. Denters en P. J. Klok  
2011 Welke burger telt mee(r) in de doe-democratie? in: *Beleid en Maatschappij*, 38:4, pp. 402 - 418
- Bakker, Judith, et al.  
2012 Citizens' initiatives: how local governments fill their facilitative role, in: *Local Government Studies*, 38:4, pp. 395 – 414
- Bakker, Ton  
2016? *Eindrapport Sociaal-economisch onderzoek stadslandbouw Gemeente Rotterdam*, Heemstede / Rotterdam (TBT Consultancy / gemeente Rotterdam) (werktitel, nog te verschijnen)
- Berg, E. van den, P van Houwelingen en J. de Hart (red.)  
2011 *Informele groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*, Den Haag (SCP)
- Berg, Mariska van den  
2013 *Stedelingen veranderen de stad. Over nieuwe collectieven, publiek domein en transitie*, Amsterdam (Trancity/Valiz)

- Berg, Mariska van den  
 2014 *Over de effectiviteit van kleinschaligheid*, in: Niemans en Siegh (red.) 2014, pp. 58 - 62
- Berg, E. van den, en J. de Hart  
 2008 *Maatschappelijke organisaties in beeld: grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijke middenveld*, Den Haag (SCP)
- Beunderman, Joost  
 2015 *Financiering van de uitkomsteneconomie*, in: Franke e.a. (red.) 2015, pp. 129 - 142
- Beunders, Henri  
 2015 De deftigheid in het gedrang. De macht aan de burger, deel 2: Kruistocht of carnaval, in: *De Groene*, 3 december
- Beunders, Henri  
 2016 De macht aan de burgers. De azc en de lokale democratie, in: *De Groene*, 30 maart
- Bloemendal, Ida  
 2014 Is de nieuwe ambtenaar een hulpverlener?, in: *Sociaal Bestek*, 77:2, april / mei, pp. 46 - 48
- Blom, Robert, e.a.  
 2010 *Help een burgerinitiatief!*, Den Haag (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties)
- Bochove, Marianne van, Evelien Tonkens en Loes Verplanke (red.)  
 2014 *Kunnen we dat (niet) aan vrijwilligers overlaten? Nieuw verhoudingen tussen vrijwilligers en professionals in zorg en welzijn*, Den Haag / Amsterdam (Platform 31 / UvA)
- Bodelier, Ralf  
 2003 "Overheid moet amoreel zijn". Interview met Paul Frissen, in: *de Volkskrant*, 8 februari
- Boelhouder, Jeroen, Mérove Gijsberts en Cok Vrooman  
 2014 Nederland in meervoud, in: Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (red.), *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*, Den Haag (SCP), pp. 283 - 319
- Boer, J. de, en J. Beekmans  
 2010 Kunstmatige spontaniteit, in: Urhahn Urban Design (red.) *De spontane stad*, Amsterdam (BIS)
- Boerefijn, Monique  
 2015 "Gij zult participeren". Een discoursanalyse van moestuin-projecten voor minima in Nederland, Wageningen UR (scriptie Sociology of Development and Change)
- Bommeljé, Yvet, en Tea Keijl  
 2015 Buurthuizen zijn een belangrijke schakel voor gemeentelijke doelen in het sociale domein, in: *Sociaal Bestek*, 77:4, pp. 34 - 37



Boutellier, Hans

2012 *Burgerkracht als tegenmacht*, in: Buurtalliantie 2012, pp. 39 - 45

Boutellier, Hans

2013 *Op de stoep bij de burger*. Bespreking van Veldheer et al. (red.) 2012, in: *Mens en Maatschappij*, 88:3, pp. 324 – 329

BOS

2013 *Hoeveel potentie tot buurtparticipatie in Amsterdam*, Amsterdam (Bureau Onderzoek en Statistiek, gemeente Amsterdam)  
[http://www.os.amsterdam.nl/pdf/2013\\_notitie\\_buurtparticipatie.pdf](http://www.os.amsterdam.nl/pdf/2013_notitie_buurtparticipatie.pdf)

Bout, Elsbeth van den,

2013 Buurtmoestuinen in kaart, in: *Agora*, 29:2, pp. 20 – 23

Brabander, Richard de

z.j. 'Dat zeg ik. Gamma'. Een kritiek op de doe-democratie, <http://www.inholland.nl/NR/rdonlyres/8B739840-BBD6-4C3B-BE23-7CEC5936B76E/0/doedemocratie.pdf>

Brabander, Richard de

2014 *Wie wil er nou niet zelfredzaam zijn? De mythe van zelfredzaamheid*, Amsterdam (Garant)

Brink, Gabriël van den, Engbersen, Radboud en Ruud Dorenbos

2015 *Ondernemerschap en probleemwijken*, Den Haag (Platform 31)

Brink, Gabriël van den, Hulst, Merlijn van, Laurens de Graaf en Ton van der Pennen

2011 *Best Persons en hun betekenis voor de Nederlandse achterstandswijk*, Den Haag (Boom Lemma)

Bronsveld, Cees

1995 Nieuwkomers: rechten en plichten?, in: *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, 1, pp. 53 – 62

Bronsveld, Cees

2013 Iedereen moet mee kunnen doen, in: *Groen*, 69:4, pp. 14 - 16  
<http://www.rotterdam.nl/Clusters/Stadsontwikkeling/Document%202013/Groen/Groen%202013-04.pdf>

Bronsveld, Cees

2013a En de volkstuinen dan? (column) in: *Groen*, 69:4, p. 40  
<http://www.rotterdam.nl/Clusters/Stadsontwikkeling/Document%202013/Groen/Groen%202013-04.pdf>

Bronsveld, Cees

2014 *Onze oogst. Sociale effecten van stadslandbouwinitiatieven in Rotterdam*, Rotterdam (Trichis)  
<http://www.rotterdam.nl/onzeoogst>

Bronsveld, Cees

2015 Boeken 1 (bespreking van o.a. Eizenberg 2013, Nettle 2014 en Veen 2015), in: *Stadslandbouw tijdschrift*  
<http://www.eetbaarrotterdam.nl/2016/03/boeken-1/>

- Buisman, Peter  
 2013 *Van alle kanten belicht: De Witte Bollen*, Rotterdam (Stichting Art Imaginaire)
- Buisman, Peter  
 2015 *Kunst in Ommoord*, Rotterdam (Stichting Art Imaginaire), 3<sup>e</sup> druk
- Buitelaar, Edwin e.a.  
 2012 *Vormgeven aan de spontane stad. Belemmeringen en kansen voor organische stedelijke herontwikkeling*, Den Haag / Amsterdam (Planbureau voor de Leefomgeving / Urhahn Urban Design)
- Buitelaar, Saskia  
 2014 Weinig kennis over aansprakelijkheid burgerinitiatieven, in: *Binnenlands Bestuur* <http://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/nieuws/weinig-kennis-over-aansprakelijkheid.9463462.lynkx>
- Buitelaar, Saskia  
 2015a Nieuwe beursindex in Rotterdam gelanceerd. Burgerkracht in beeld gebracht, in: *Binnenlands Bestuur*, 36:21, pp. 26 - 28
- Buurtalliantie  
 2012 *Denkend aan burgerkracht*, z.p. <http://www.bladerboekje.nl/BA-cahier-01>
- Bijvoet, Carolien  
 2015 Verpieterde wijktuin zegt iets over de buurt, in: *NRC Handelsblad*, katern Rotterdam, 18 oktober
- BZK  
 2013 *Werken aan burgers nabijheid*, Den Haag (Ministerie van Binnenlandse en Koninkrijkszaken)
- BZK  
 2014 *De staat van het bestuur*, Den Haag (Ministerie van Binnenlandse en Koninkrijkszaken) <http://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/staat-van-het-bestuur-2014/>
- Coenen, H.  
 1987 *Handelingsonderzoek als exemplarisch leren. Een bijdrage aan de fundering van de methodologie van handelingsonderzoek*, Groningen (Konstapel)
- Creatief Beheer  
 z.j. *10 jaar Creatief Beheer: 2012 het jaar van de tuinman (m/v)*, Rotterdam (Creatief Beheer)
- Creatief Beheer  
 z.j.a *Creatief Beheer Werkboek 2015*, Rotterdam (Creatief Beheer)
- Daal, Henk Jan van  
 2001 *Het middenveld als smeltkroes*, Utrecht (Verweij-Jonker)
- Dakpark  
 2014? *Jaarplan Dakpark Groengroep 2014 – 2015* (ongepubliceerde notitie)

- Dekker, Paul
- 2005 Goed burgerschap in enquêtes, in: Paul Dekker en Joep de Hart (red.), *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie*, Den Haag (SCP), pp. 69 - 83
- Dekker, Paul, en Joep de Hart (red.)
- 2009 *Vrijwilligerswerk in meervoud, Civil society en vrijwilligerswerk 5*, Den Haag (SCP), mei
- Dekker, Paul, en Joep de Hart
- 2009a *Vrijwilligerswerk vanuit de civil society*, in: Dekker en De Hart (red.) 2009, pp. 17 - 39
- Dekker, Paul, en Joep de Hart
- 2009b *Groepen allochtonen en autochtonen vergeleken*, in: Dekker en De Hart (red.) 2009, pp. 109 - 129
- Denters, Bas, Evelien Tonkens, Imrat Verhoeven en Judith Bakker
- 2013 *Burgers maken hun buurt*, Den Haag (Platform 31)
- Doorten, Ingrid, en Pauline Meurs
- 2014 Inrichting van de ruimte kan zelfredzaamheid inwoners bevorderen, <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2015/03/11/inrichting-van-de-ruimte-kan-zelfredzaamheid-inwoners-bevorderen/>
- Duyvendak, Jan Willem, en Fenneke Wekker
- 2015 *Thuis in de openbare ruimte? Over vreemden, vrienden en het belang van amicaliteit*, Den Haag (Platform 31)
- Dijk, Jurrian van, Mariëtte Hemeeteman en Liesbeth Levy
- 2014 *Handreiking burgerparticipatie – Lessen uit Noord*, Rotterdam (Stichting Lokaal)
- Edwards, Arthur, en Linze Schaap
- 2006 *Burgerparticipatie in Rotterdam*, Rotterdam (EUR, Centre for Local Democracy)
- Eizenberg, Efrat
- 2013 *From the ground up. Community gardens in New York City and the politics of spacial transformation*, Farnhem/Burlington (Ashgate)
- Engelen, Ewald
- 2012 Hoe de stad zichzelf de afgrond heeft ingepland, in: *NRC Handelsblad*, 23 juni
- Engelen, Jef, Vera Marinelli en Sjak Rutten
- 2009 *Ruimte voor toekomst. Zicht op duurzame interetnische ontmoetingen*, Den Haag (VROM / Ruimte voor Contact)
- [https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco\\_files/Ruimte%20voor%20toekomst%20%5BMOV-221698-0.3%5D.pdf](https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Ruimte%20voor%20toekomst%20%5BMOV-221698-0.3%5D.pdf)
- Engbersen, Godfried
- 2015 (interview met), "Sociaal werk is keihard nodig. En dat willen we onderbouwen". in: *Movisies*, 23, april 2015

- Engbersen, Godfried, en Engbersen, Radboud  
 2014 *Van buurtbarbecue naar buurtinfrastructuur. Corporaties en het veranderende sociaal domein*, Amsterdam (De Vernieuwde Stad) [www.devernieuwdestad.nl](http://www.devernieuwdestad.nl)
- Engbersen, Godfried, en Snel, Erik  
 2015 Als de burger het zelf moet doen, blijven arme buurten achter, in: *NRC Handelsblad*, 11 juni
- Engbersen, Godfried, Snel, Erik, en Hart, 't, Margrietha  
 2015 *Mattheüs in de buurt: over burgerparticipatie en ongelijkheid en steden*, Rotterdam (EUR / Kenniswerkplaats Leefbare Wijken)  
[http://www.kenniswerkplaats-leefbaar.nl/wp-content/uploads/Mattheus-in-de-buurt\\_buurtparticipatie-en-ongelijkheid.pdf](http://www.kenniswerkplaats-leefbaar.nl/wp-content/uploads/Mattheus-in-de-buurt_buurtparticipatie-en-ongelijkheid.pdf)
- Engbersen, Radboud, en Rensen, Peter  
 2015 Weg van de 'God-zegene-de-greep'- aanpak, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 4, pp. 10 – 13
- Epskamp, M.J.W., en W.H.M. van der Zanden  
 2010 *Evaluatie participatieaanpak fysieke projecten*, Rotterdam (COS)
- FNV  
 2015 *Stop werken zonder loon*  
[http://www.fnv.nl/site/over-de-fnv/acties-en-campagnes/koopkracht-en-echte-banen/916333/rapport\\_stopwerkenzonderloon.pdf](http://www.fnv.nl/site/over-de-fnv/acties-en-campagnes/koopkracht-en-echte-banen/916333/rapport_stopwerkenzonderloon.pdf)
- Folkerts, Klaas  
 2015 *Verplicht vrijwilligerswerk*  
<http://klaasfolkerts.nl/2015/01/20/verplicht-vrijwilligerswerk-ongemak-of-succesverhaal/>
- Franke, Simon, Lammers, Bart, en Arnold Reijndorp  
 2015 *De (her)ontdekking van de publieke zaak*, in: Franke e.a. (red.). 2015, pp. 43 – 57
- Franke, Simon, Lammers, Bart, en Arnold Reijndorp  
 2015a *Nieuw perspectief op Publieke Ruimte – Publieke zaak*, Amsterdam (Trancity)  
[www.trancity.nl/pr-pz](http://www.trancity.nl/pr-pz)
- Franke, Simon, Niemans, Jeroen, en Frans Soeterbroek  
 2015 *Gedreven pioniers*, in: Franke e.a. (red.) 2015, pp. 7 -16
- Franke, Simon e.a. (red.)  
 2015 *Het nieuwe stadmaken. Van gedreven pionieren naar gelijk speelveld*, Amsterdam (trancity\*valiz)
- Frissen, Paul  
 2007 *De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid*, Amsterdam (Van Gennep)
- Frissen, Paul  
 2014 Neem afscheid van het gelijkheidsstreven, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 4, pp. 20 - 23

Gardening Matters (NL)

- z.j. *De voordelen van gemeenschapstuinen*  
[http://permacultuurnederland.org/permacultuurtk/Voordelen\\_van\\_Gemeenschapstuinen.pdf](http://permacultuurnederland.org/permacultuurtk/Voordelen_van_Gemeenschapstuinen.pdf)

Gardening Matters (UK)

- z.j. *Multiple benefits of community gardening*  
[http://www.gardeningmatters.org/sites/default/files/Multiple%20Benefits\\_2012.pdf](http://www.gardeningmatters.org/sites/default/files/Multiple%20Benefits_2012.pdf)

Gebiedscommissie Hoogvliet

- 2012 *Kansen pakken voor balans. Gebiedsplan Hoogvliet 2015-2018. Vastgesteld door de gebiedscommissie Hoogvliet tijdens de gebiedsvergadering van 22 juli 2014*, Rotterdam (Gemeente Rotterdam)

Gemeente Rotterdam

- 2004 *Een natuurvriendelijk binnenterrein. Samen met uw burens actief*, Rotterdam (Sport en Recreatie, Gemeente Rotterdam)

Gemeente Rotterdam

- 2011 *Factsheet Dakpark Rotterdam*, Rotterdam (Gemeente Rotterdam), oktober

Gemeente Rotterdam

- 2012 *Rotterdamse Stijl. Handboek openbare ruimte. Toolkit*, Rotterdam (Gemeente Rotterdam / Adviescommissie Openbare Ruimte), 2010, update 2012  
<http://www.rotterdam.nl/Stadsontwikkeling/Document/Rotterdamse%20stijl/toolkit.pdf>

Gemeente Rotterdam

- 2012a *Concern Rotterdam. Overheidsorganisatie voor Rotterdammers. Blauwdruk*, Rotterdam (Gemeente Rotterdam)

Gemeente Rotterdam

- 2014 *Uitslagen verkiezingen gebiedscommissies*, Rotterdam (Gemeente Rotterdam)

Gemeente Rotterdam

- 2015 *Woorden en daden. Meer zeggenschap voor Rotterdammers in de praktijk*, Rotterdam (gemeente Rotterdam / Kennispunt Inspraak en Participatie)

Gemeente Rotterdam

- 2015a *Factsheet leiding geven aan scharrelambtenaren* (interne notitie, maart 2015)  
<http://sjaan.rotterdam.nl/ICR/Dienstverlening/Documenten%202015/Factsheet%20scharrelambtenaar%2011032015.pdf>

Gemeente Rotterdam

- 2015b *Handelingsperspectief particuliere initiatieven in de openbare ruimte*, Rotterdam (Gemeente Rotterdam, niet gepubliceerde interne notitie, hier opgenomen als Bijlage 5)

Gemeente Rotterdam

- 2015c *Directe invloed door Rotterdammers! De invulling van democratische vernieuwing in Rotterdam*, Rotterdam (Gemeente Rotterdam, Kennispunt Inspraak en Participatie, visienotitie)

Gezondheidsraad

2014 *Sociaal werk op solide basis*, Den Haag (Gezondheidsraad, Min. van VWS)

Giltay Veth, Daniël

2009 *Het rendement van zalmgedrag. De projectencarroussel ontleed*, Den Haag (NICIS)

Goorbergh, Frans van den, en Juul Scheffers

2012 *Participatie @ groene ruimte*, Wageningen (Landwerk)

Gowricharn, Ruben, Dirk Willem Postma en Sandra Trienekens

2102 *Geleefd burgerschap*, in: Gowricharn e.a. (red.) 2012, pp. 7 – 16

Gowricharn, Ruben, Dirk Willem Postma en Sandra Trienekens (red.)

2012 *Geleefd burgerschap. Van eenheidsdwang naar ruimte voor verschil en vitaliteit*, Amsterdam (SWP)

Graaf, Laurens de, en Ank Michels

2014 *Burgerparticipatie in theorie en praktijk*  
<http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/307625>

Groen Dichterbij

2014 *Hoe groen goed doet*, z.p. (Groen Dichterbij)

Groothedde, Alex

2009 *Samen, leven en groen*, rapportnummer 1811, Wageningen (Alterra / Wageningen UR)  
<http://gmjd.nl/beheer/wp-content/uploads/2012/05/AlterraRapport1811.pdf>

Gruijter, Marjan de, Nanne Boonstra, Trees Pels en Marjolijn Distelbrink

2007 *Allochtone vrouwen doen mee! Eerste generatie allochtone vrouwen in Rotterdam en hun perspectief op activering*, Utrecht (Verweij-Jonker Instituut)

Haan, Ido de

2014 Het hegemoniale discours van de participatiesamenleving, in: *Beleid en Maatschappij*, 41:3, pp. 268 - 273

Haffner, Jeanne

2015 The dangers of eco-gentrification: what's the best way to make a city greener?, in: *The Guardian*, 6 mei  
<http://www.theguardian.com/cities/2015/may/06/dangers-ecogentrification-best-way-make-city-greener>

Hagen, Branco

2015 Verwarring en ontwarring: burger- en cliëntenparticipatie, in: *Sociaal Bestek*, 77:2, pp. 50 – 51

Hajer, Maarten

2011 *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*, Den Haag (Planbureau voor de Leefomgeving)

Hajer, Maarten, en Arnold Reijndorp

2001 *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*, Rotterdam (NAi)

- Hajer, Maarten, en Gert Urhahn  
 2012 *Vormgeven aan de Spontane Stad. Belemmeringen en kansen voor organische stedelijke herontwikkeling*, Den Haag (Planbureau voor de Leefomgeving / Urhahn Urban Design)
- Ham, Marcel, en Meer, Jelle van der  
 2015 *De ondernemende burger. De woelige wereld van lokale initiatieven*, Utrecht (Movisie)  
[https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco\\_files/De-ondernemende-burger%20\[MOV-5826478-1.0\].pdf](https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/De-ondernemende-burger%20[MOV-5826478-1.0].pdf)
- Ham, Marcel, en Justus Uitermark  
 2009 Ook rechtse bewegingen leren de beperkingen van de staat (interview met James Scott) in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 63, pp. 3 – 7
- Hassink, Jan, Marjolein Elings, Rosalie van Dam en Robert-Jan Fontein  
 2013 *Zoekers gevonden. Een zoektocht naar een succesvolle strategie voor groene burgerinitiatieven*, Wageningen (Wetenschapswinkel WUR, # 300)
- Heijden, Jurgen van der, e.a.  
 2007 *Help! Een burgerinitiatief*, Den Haag (InAxis / Commissie Innovatie Openbaar Bestuur / Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties)  
<http://werk.leenetxt.nl/inaxis/helplowres.pdf>
- Hermans, Carst, en Ellen Klein Gunnewiek  
 2014 *Duurzame voedselketens. Stadslandbouw in & om Rotterdam*, Breda (scriptie Hogeschool)
- Hertoghs, Maja, Suzanne Roggeveen, Evelien Tonkens en Imrat Verhoeven  
 2012 *Cynisme over bewonersinitiatieven misplaatst*, in: Buurtalliantie (red.) 2012, pp. 33 - 36
- Hilhorst, Pieter, en Jos van der Lans  
 2014 De dubbele revolutie van de sociale wijkteams. Koken voor een lening, in: *De Groene*, 11 december, pp. 30 - 33
- Hoek Hoveniers  
 z.j. *Samenwerken op het Dakpark Rotterdam*, z.p.,  
[www.hoekhoveniers.nl](http://www.hoekhoveniers.nl)
- Hoogenboom, M.  
 2006 Waar is het particulier initiatief? Balkenende en de rol van het maatschappelijk middenveld in de toekomstige sociale zorg', in: *Socialisme en Democratie*, 63:7/8, pp. 35 - 41
- Hoogenboom, M.  
 2011 Particulier initiatief en overheid in historisch perspectief, *Beleid en Maatschappij*, 38:4, pp. 388 - 401
- Houwelingen, Pepijn van, Anita Boele en Paul Dekker  
 2014 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*, Den Haag (SCP)

- Hunfeld, Pim, en David ter Avest  
 2015 Het Hefpark – Feijenoord beweegt, in: *Inzichten en praktijken*, in: Franke e.a. (red.) 2015, pp. 153 - 154
- Hurenkamp, Menno, en Matthijs Rooduijn  
 2009 *Kleinschalige burgerinitiatieven in perspectief*, in: Dekker en De Hart (red.) 2009, pp. 197 – 215
- Hurenkamp, Menno, en Evelien Tonkens  
 2011 *De onbeholpen samenleving. Burgerschap aan het begin van de 21<sup>e</sup> eeuw*, Amsterdam (Amsterdam UP)
- Hurenkamp, Menno, Tonkens, Evelien en Jan Willem Duyvendak  
 2006 *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*, Amsterdam / Den Haag (UvA / Nicis)
- Hurenkamp, Menno, Tonkens, Evelien en Jan Willem Duyvendak  
 2006a De actieve burger wil graag een bloemetje van de overheid, in: *De Volkskrant*, 28 oktober
- Huygen, Astrid, en Erik van Marissing, m.m.v. Hans Boutellier  
 2013 *Ruimte voor zelforganisatie*, Utrecht (Verweij-Jonker Instituut, WMO-essay)
- Igalla, Malika  
 2015 *De duurzaamheid van burgerinitiatieven vanuit sociaal netwerkperspectief. Een onderzoek naar de effecten van netwerkstructuren en boundary spanning op het bestaan van duurzame burgerinitiatieven*, Rotterdam (Masterthesis Beleid en Politiek, FSW, EUR )
- IMI  
 2014 *Over bewoners, gemeenten en het waarmaken van groene ambities*, z.p. (provincie Noord-Brabant / Instituut Maatschappelijke Innovatie)
- Jacobs, Jane  
 1961 *The death and life of great American cities*, New York (Random House)
- Jager-Vreugdenhil, Marja  
 2011 Spraakverwarring over participatie, in: *Journal of Social Intervention*, 20:1, pp. 76 - 99
- Janse, Inge  
 2015 Rotterdam wordt niets wijzer van burgerjury, in: *NRC Handelsblad*, katern Rotterdam, 10 april
- Jong, Wiebe de  
 1986 *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk*, Delft (Eburon)
- Kabinetsnota  
 2013 *De doe-democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*, Den Haag (Ministerie van BZK)



Kafka Brigade

- z.j. *De bureaucratie en het burgerinitiatief. Een handreiking voor de bestrijding van belemmerende bureaucratie in de doe-democratie. Verslag van een casusonderzoek naar onnodige bureaucratie rond wijkondernemingen*, z.p./ Den Haag / Alkmaar / z.p. (Kafka Brigade i.o.v. Ministerie van BZK / gemeente Alkmaar) [www.kafkabrigade.nl](http://www.kafkabrigade.nl)

Kampen, Thomas

- 2010 *Verplicht vrijwilligerswerk. De moeizame activering van bijstandsccliënten in:* I. Verhoeven I. & M. Ham, *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid*, Amsterdam (Van Genneep)

Karsten, Karlijn

- 2010 *Multicultural modern allotment gardening. The female Moroccan and Turkish perspective*, Amsterdam (scriptie VU Amsterdam / gemeente Amsterdam Dienst Ruimtelijke Ordening)

Kelderman, Jan-Kees

- 2011 *Burgerkracht: een humanitaire interventie*, in: Buurtalliantie 2012, pp. 5 – 11

Kendoe

- 2015 *Kendoe: meer zeggenschap voor Rotterdammers* (folder), Rotterdam (gemeente Rotterdam)  
[http://www.rotterdam.nl/Clusters/Dienstverlening/Documenten%202015/Meedenken%20meedoen/Democratische\\_vernieuwing\\_instrumenten.pdf](http://www.rotterdam.nl/Clusters/Dienstverlening/Documenten%202015/Meedenken%20meedoen/Democratische_vernieuwing_instrumenten.pdf)

Kik, Ruben

- 2014 *De opkomst van privaat buitenruimte initiatief*, Rotterdam / Breda (gemeente Rotterdam / scriptie NHTV)

Kik, Ruben, Michel te Brake en Maartje Visser

- 2014 *Opkomst van private buitenruimte initiatieven*, Rotterdam / Breda (gemeente Rotterdam / NHTV)

Klamer, Arjo

- 2007 *Van publiek naar gemeenschappelijke ruimte. Omgaan met diversiteit*, in: Lengkeek (red.) 2007, pp. 102 - 116

Klaver, J.F.I., E. Tromp, en R.J.M. Oude Ophuis

- 2005 *Allochtonen en vrijwilligerswerk*, Amsterdam (Regioplan)

Kleinmans, Reinout, en Gideon Bolt

- 2010 *Vertrouwen houden in de buurt. Verval, ervaring en collectieve zelfredzaamheid in stadsbuurten*, Delft / Utrecht / Den Haag (OTB TU Delft / Universiteit Utrecht / Nicis)

Kleinmans, Reinout e.a.

- 2016 *Terugblikken en vooruitkijken in Hoogvliet. 15 jaar stedelijke vernieuwing en de effecten op wonen, leefbaarheid en sociale mobiliteit*, Amsterdam / Delft / Den Haag (UvA / OTB TU Delft / Platform 31)  
[http://www.bk.tudelft.nl/fileadmin/Faculteit/BK/Over\\_de\\_faculteit/Afdelingen/OTB/publicaties/Rapporten/2014\\_Eindrapport\\_Terugblikken\\_in\\_Hoogvliet.pdf](http://www.bk.tudelft.nl/fileadmin/Faculteit/BK/Over_de_faculteit/Afdelingen/OTB/publicaties/Rapporten/2014_Eindrapport_Terugblikken_in_Hoogvliet.pdf)

- Koenen, Ben
- 2015 Community werk is een onmisbare schakel in de transformatie van het sociale domein, in: *Sociaal Bestek*, 77:1, pp. 17 - 19
- Koot, Edwin, Frank Naber en Ruud Steggerda
- 2010 *Hoera! Een burgerinitiatief. Tien succesvolle voorbeelden*, Utrecht (Bomenstichting) <http://www.hoederschapvandeearde.nl/wp-content/uploads/2012/08/hoera-10-suksesvolle-burgerinitiatieven.pdf>
- Kullberg, Jeanet, m.m.v. Tom van Dijk en Frans Knol
- 2006 Investeren in een leefbare woonomgeving, in: SCP *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006*, Den Haag (SCP)
- Kullberg, Jeanet
- 2009 *Burgerinitiatief in de woonbuurt*, in: Dekker en De Hart (red.) 2009, pp. 216 - 235
- Kullberg, Jeanet
- 2010 *Buurttuinen: seizoensgebonden banden in de publieke ruimte*, in: Van den Berg e.a. (red.) 2011, pp. 130 – 150
- Lammers, Bart, en Arnold Reijndorp
- 2015 *Essay Nieuw Perspectief op Publieke Ruimte – Publieke Zaak* <http://www.trancity.nl/studiedagen/publieke-zaak-publieke-ruimte/212-publieke-zaak-publieke-ruimte-4.html>
- Land, Martine
- 2014 *(Re-)integratie via stadslandbouw*, Utrecht (Masterthesis Urban Geography, Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht) [http://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/297335/Masterthesis%20\(re-integratie%20via%20stadslandbouw.%20Martine%20Land.%203631664.pdf?sequence=2](http://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/297335/Masterthesis%20(re-integratie%20via%20stadslandbouw.%20Martine%20Land.%203631664.pdf?sequence=2)
- Langerak, Willem
- 2012 Er groet iets moois aan de Noorderhagen, in: *IJsselmondeMagazine*, september, pp. 8 – 9
- Lans, Jos van der
- 2009 *Loslaten, vertrouwen, verbinden. Over burgers en binding*, z.p. (St. Doen) <http://www.josvdlans.nl/publicaties/2012-03%20Jos%20van%20der%20Lans%20Loslaten-Vertrouwen-Verbinden.pdf>
- Lap, Lieke
- 2009 *Het belang van wijkgericht werken. Een analyse van de succes- en faalfactoren van vier wijkgerichte aanpakken in de gemeente Rotterdam*, Rotterdam (scriptie EUR, Bestuurskunde)
- Lasance, Arne
- 2015 Je moet wel winst maken, als je je idealen wilt realiseren, in: *Werkplaats* (KNMH), 19 (mei), pp. 9 – 11 (interview met onder meer Huib de Leede van *Uit Je Eigen Stad*)

- Lems, Eva
- 2011 *Buurtmoestuinen. Kansen voor sociale cohesie en leefbaarheid in Amsterdam Nieuw-West*, Amsterdam (Gemeente Amsterdam / Stadsdeel Nieuw-West)
- Lengkeek, Arie (red.)
- 2007 *Stedelijkheid als rendement. Privaat initiatief voor publieke ruimte*, Haarlem / Rotterdam (Trancity / AIR / Van der Leeuwkring)
- Lenos, S., P. Sturm en R. Vis
- 2006 *Burgerparticipatie in gemeenteland. Quick scan van 34 coalitieakkoorden en raadsprogramma's voor de periode 2006 – 2010*, Amsterdam (Instituut voor Publiek en Politiek)
- Lina, Tanja, Joost van Dijk en Marieke de Keijzer
- 2013 *Doornroos.je. Een inventariserend onderzoek naar het wakker kussen van in slaap gevallen binnenterreinen in Rotterdam*, Rotterdam (St. Tussentuin),
- Lina, Tanja, Joost van Dijk en Marieke de Keijzer
- 2013 *Doornroos.je. Een inventariserend onderzoek naar het wakker kussen van in slaap gevallen binnenterreinen in Rotterdam. Samenvatting*, Rotterdam (St. Tussentuin)
- Liukku, Antti
- 2012 Problemen met aanleg dakpark, in: *Rotterdams Dagblad*, 6.11.2012, p. 5
- Lokaal
- 2014 *Lessen uit Noord. Handreiking burgerparticipatie*, Rotterdam (Stichting Lokaal)
- Luttik, Joke, Carmen Aalbers, Josine Donders en Fransje Landers
- 2014 *Groen Dichterbij. Wat maakt groene buurtprojecten tot een succes?* Wageningen (Alterra WUR, # 2571)
- Meer, Jelle van der, en Marcel Ham
- 2015 "Bewoners kunnen buurtrechten goed gebruiken, interview met Niesco Dubbelboer, <http://www.socialevraagstukken.nl/site/interview/bewoners-kunnen-buurtrechten-goed-gebruiken/>
- Melik, Rianne van
- 2010 Publiek versus privaat op straat, in: *TOPOS*, 20:2, pp. 8 -12
- Merton, Robert K.
- 1968 The Matthew effect in science, *Science*, 159:3810, pp. 56 – 63  
[http://www.unc.edu/~fbaum/teaching/PLSC541\\_Fall06/Merton\\_Science\\_1968.pdf](http://www.unc.edu/~fbaum/teaching/PLSC541_Fall06/Merton_Science_1968.pdf)
- Meteren, Wilma van
- 2015 Gemeenten moeten winst op hun grond vergeten, in: *Trouw*, 9 juli
- Meijer, Herman
- 2014 *Iets terug doen voor een uitkering*  
<http://www.groningerforum.nl/events/forumdebatten/archief/debatten-2014/terugdoen-uitkering>

- Michels, Ank  
2011 De democratische waarde van burgerparticipatie: interactief bestuur en deliberatieve fora, in: *Bestuurskunde*, 20: 2, pp. 75 – 84
- Michels, Ank  
2015 *Hoe we uit het ideologische doe-democratie-debat kunnen komen*  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2015/03/19/hoe-we-uit-het-ideologische-doe-democratie-debat-kunnen-komen/>
- Moor, Tine de  
2011 *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving*, Utrecht (UU), oratie [http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/PUB\\_Homo-cooperans\\_NL.pdf](http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/PUB_Homo-cooperans_NL.pdf)
- Moor, Tine de  
2012 *De herontdekking van het collectief*,  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2012/03/21/de-herontdekking-van-het-collectief>
- Mul, Jos de  
1995 *Het romantisch verlangen in (post)moderne kunst en filosofie*, Kampen (Kok)
- Mul, Jos de  
2014 *De domesticatie van het noodlot. De wedergeboorte van de tragedie uit de geest van de technologie*, Rotterdam (Lemniscaat) (4<sup>e</sup> druk)
- Needham, Barrie  
2008 *Belangen, rechten en plichten bij publieke ruimten: een andere taakverdeling?*  
In: Lengkeek (red.) 2007, pp. 194 - 211,
- Nettle, Claire  
2014 *Community gardening as social action*, Farnham / Burlington (Ashgate)
- Niemans, Jeroen, en Esther Siegh  
2013 *Meer ruimte voor initiatief. Organische stedelijke ontwikkeling: Een tussenstand*, Den Haag (Platform 31)  
[http://www.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/3.ruimtelijk-ontwikkeling/DSM/16.Meer ruimte voor initiatief.pdf](http://www.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/3.ruimtelijk-ontwikkeling/DSM/16.Meer_ruimte_voor_initiatief.pdf)
- Noije, Lonneke van, Jedid-Jah Jonker, Vic Veldheer en Cok Vrooman  
2014 *Verschuivende verantwoordelijkheden*, in: Veldheer e.a. (red.) 2012, pp. 303 – 322
- Ostrom, Elinor  
2000 Crowding out citizenship, in: *Scandinavian Political Studies*, 23:1, pp. 3 - 16
- Oude Vrielink, Mirjan  
2015 *Bouwen aan burgerkracht in het sociale domein*, Den Haag (Platform31)  
<http://www.platform31.nl/publicaties/bouwen-aan-burgerkracht-in-het-sociale-domein>

- Oude Vrielink, Mirjan, Kolk, Henk van de, en Pieter Jan Klok  
 2014 *De vormgeving van sociale wijkteams. Inrichting, organisatie en vraagstukken*, Den Haag (Platform 31)  
<http://www.platform31.nl/publicaties/vormgeving-sociale-wijkteams>
- Oude Vrielink, Mirjan, Verhoeven, Imrat en Ted van de Wijdeven  
 2012 Meedoen met de overheid? Over de stille beleidspraktijk van de doe-democratie, in: *Bestuurskunde*, 22: 2. pp. 13 - 22
- Oude Vrielink, Mirjan, en, Wijdeven, Ted van de  
 2011 Ondersteuning in vieren. Zichtlijnen in het faciliteren van burgerinitiatieven in de buurt, in: *Beleid en Maatschappij*, 38: 4, pp. 438 - 455
- Peeters, Rik, Martijn van der Steen en Mark van Twist  
 2010 *De logica van het ongepaste. Over de professionaliteit van wijkmanagers in de onvolkomen organisatie*, Rotterdam (NSOB)
- Pels, Trees  
 2009 *De vrijwillige inzet van nieuwe Nederlanders*, in: Dekker en De Hart (red.) 2009, pp. 130 - 152
- Pentland, Alex  
 2014 *Social physics. How good ideas spread – The lessons from a new science*, New York (Penguin Press)
- Peters, Klaartje, Vincent van Stipdonk en Peter Castenmiller  
 2013 *Verkenning van lokale democratie in Nederland*, Den Haag (St. decentraalbestuur.nl)  
[http://www.decentraalbestuur.nl/images/Verkenning\\_lokale\\_democratie.pdf](http://www.decentraalbestuur.nl/images/Verkenning_lokale_democratie.pdf)
- Pitkin, Hannah  
 1967 *The concept of representation*, Berkeley (California UP)
- Platform 31  
 2015 *Dakpark Rotterdam*  
<http://kennisbank.platform31.nl/pages/23611/Projecten/Dakpark-Rotterdam.html>
- Postma, Dirk Willem  
 2014 De buurtboerderij als sociaal laboratorium, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 3, pp. 11 - 13
- PPS  
 2000 *How to turn a place around? A handbook for creating succesful public spaces*, New York (Project for Public Spaces, 6e druk 2010)
- PPS  
 2008 *Succesvolle openbare ruimtes. Praktijkvoorbeelden en principes*, Ede (CROW, vertaling van PPS 2000)
- Raatgever, A., J. Niemans, J. en M. Rotteveel  
 2012 *Ruimte voor initiatief*, Den Haag (NIROV / Platform 31)
- Reijndorp, Arnold  
 2010 *Ruimte voor plaats. Beelden en betekenissen*, in: Reijndorp en Reinders (red.) 2010, pp. 9 – 25

- Reijndorp, Arnold  
 2010a *Professional in twee werelden. In plaats van conclusies*, in: Reijndorp en Reinders (red.) 2010, pp. 171 - 189
- Reijndorp, Arnold  
 2012 Kruidvatwijken, in: Wim Derksen (red.), *Kijkend naar Nederland*, Rotterdam / Den Haag (NAi / Ruimtelijk Planbureau), pp. 52 - 60
- Reijndorp, Arnold  
 2012a *De 'Rise of the Creative Class' en het einde van 'Organization man'*, Rotterdam (St. Rotterdam-Maaskant)
- Reijndorp, Arnold  
 2013 *Binnenlandse zaken en publieke werken*, in: Van Twist e.a. (red.), 2014, pp. 51 – 61
- Reijndorp, Arnold, en Leeke Reinders (red.)  
 2010 *De alledaagse en de geplande stad. Over identiteit, plek en thuis*, Amsterdam (SUN/TranCity)
- Rekenkamer  
 2012 *Wijken voor de stad. Realisatie van beloften gebiedsgericht werken*, Rotterdam (Rekenkamer Rotterdam)  
<http://rekenkamer.rotterdam.nl/app/uploads/2015/01/R.O.11.02-rapport-wijken-voor-de-stad.pdf>
- Rekenkamer  
 2015 *Inspraak zonder uitspraak. Burgerparticipatie bij gebiedsplannen van gebiedscommissies en stadsbestuur*, Rotterdam (Rekenkamer Rotterdam)  
<http://rekenkamer.rotterdam.nl/app/uploads/2015/07/R.O.14.05-inspraak-zonder-uitspraak.pdf>
- Ridder, Josje den, en Paul Dekker  
 2012 *De publieke opinie over eigen verantwoordelijkheid*, in: Veldheer e.a. (red.) 2012, pp. 277 – 302
- Ridder, Josje de, en Paul Dekker  
 2015 *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag (SCP)  
[http://www.scp.nl/Publicaties/Alle\\_publicaties/Publicaties\\_2015/Meer\\_democratie\\_minder\\_politiek](http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2015/Meer_democratie_minder_politiek)
- Rijshouwer, Emiel, en Jan Willem Duijvendak  
 2015 *Amsterdamse buurtinitiatieven volgen de grillen van sponsors*  
<http://www.socialevraagstukken.nl/veel-amsterdamse-buurtinitiatieven-volgen-de-grillen-van-sponsors/>
- RLI  
 2014 *Kwaliteit zonder groei. Over de toekomst van de leefomgeving*, Den Haag (Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur)  
<http://www.rli.nl/sites/default/files/rli2014-03kwaliteitzondergroeidef.pdf>

- RMO
- 2013 *Terugtrekken is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein*, Den Haag (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling)
- RMO
- 2014 *Leren innoveren in het publieke domein*, Den Haag (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling)
- ROB
- 2014 *Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid markt én samenleving*, Den Haag (Raad voor het Openbaar Bestuur)  
[http://www.rob-rfv.nl/documenten/boekje\\_advies\\_loslaten\\_in\\_vertrouwen\\_webversie.pdf](http://www.rob-rfv.nl/documenten/boekje_advies_loslaten_in_vertrouwen_webversie.pdf)
- Roëll, Emilie
- 2012 *Het vertrouwen van ambtenaren in burgers*, Den Haag (Nationale Ombudsman)  
[https://www.nationaleombudsman.nl/uploads/bijlage/vertrouwen\\_in\\_burgers.pdf](https://www.nationaleombudsman.nl/uploads/bijlage/vertrouwen_in_burgers.pdf)
- Roëll, Emilie, en Alex Brenninkmeijer
- 2012 Is de ambtenaar wantrouwend ?, in: *Openbaar Bestuur*, 22: 7, pp. 2-6  
[https://www.nationaleombudsman.nl/uploads/pc\\_-\\_openbaarbestuur\\_201207\\_ambtenaar\\_wantrouwend1.pdf](https://www.nationaleombudsman.nl/uploads/pc_-_openbaarbestuur_201207_ambtenaar_wantrouwend1.pdf)
- RvdRs
- 2013 *Wetsadvisering concept wetsvoorstel wwv-maatregelen*, 4 juli 2013. Den Haag (Raad voor de Rechtsspraak)
- Rvf
- 2015 *Grond, geld en gemeenten. De betekenis en gevolgen van de gemeentelijke grondexploitaties voor de bestuurlijke en financiële verhoudingen*, Den Haag (Raad voor de financiële verhoudingen), juli
- RVZ
- 2015 *Verkenning ruimte voor redzaamheid*, Den Haag (Raad voor de Volksgezondheid en Zorg)  
[http://platformgezondontwerp.nl/onewebmedia/Verkenning\\_ruimte\\_voor\\_redzaamheid\\_RVZ.pdf](http://platformgezondontwerp.nl/onewebmedia/Verkenning_ruimte_voor_redzaamheid_RVZ.pdf)
- Rotmans, Jan
- 2014 *Nederland kantelt ondanks of dankzij scepsis*  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2014/12/16/nederland-kantelt-ondanks-of-dankzij-de-scepsis/>
- Salverda, Irini, Marcel Pleijte en Rosalie van Dam
- 2014 *Meervoudige democratie. Meer ruimte voor burgerinitiatieven in het natuurdomein*, Wageningen (Alterra) <http://edepot.wur.nl/298498>
- Sampson, R.J., et al.
- 1977 Neighbourhood and violent crime: a multilevel study of collective efficacy, in: *Science*, 277, pp. 918 – 924

- Sampson, R.J., et al.
- 2005 Civil society reconsidered: the durable nature and community structure of collective action, in: *American Journal of Sociology*, 111:3, pp. 673 –714
- Sanders, Frederik Christiaan
- 2014 *Duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief. Leidraad voor professionals om bewonersgroepen aan de duurzaamheidsopgave te verbinden*, Delft (TU Delft, Bouwkunde: Urbanisme)
- Schinkel, Willem
- 2013 Van bestuur naar zelfbestuur. Overheid, burger en zelforganisatie, in: Rli (red.) *Toekomst van de stad*, Den Haag (Raad voor de leefomgeving en infrastructuur), pp. 10 - 13
- Schinkel, Willem, Dekker, Rianne, en Friso van Houdt
- 2009 *Burgerschapsbriefing. Verbindend Burgerschap 1: Stadsburgerschap in theorie en praktijk*, Rotterdam (EUR, i.o.v. gemeente Rotterdam)
- Schinkel, Willem, Dekker, Ranne, en Friso van Houdt
- 2009a *Burgerschapsbriefing. Verbindend Burgerschap 2: Thema's van burgerschap: Stadsburgerschap als divers begrip*, Rotterdam (EUR, i.o.v. gemeente Rotterdam), oktober
- Schinkel, Willem, Dekker, Rianne, en Friso van Houdt
- 2009b *Burgerschapsbriefing. Verbindend Burgerschap 3: Burgerschapsorganisaties aan het woord* (EUR, i.o.v. gemeente Rotterdam), december
- Schinkel, Willem, Dekker, Rianne, en Friso van Houdt
- 2010 *Burgerschapsbriefing. Verbindend Burgerschap 4*, Rotterdam (EUR, i.o.v. gemeente Rotterdam), maart
- Schinkel, Willem, en Houdt, Friso van
- 2009 Besturen door vrijheid: neoliberal communitarisme en de verantwoordelijke burger, in: *Bestuurskunde*, 2, pp.12 – 21
- Schinkel, Willem
- 2015 *Wat is er publiek aan de numerieke stad? Big Data, smart cities en algoritmische publieken*  
[http://www.platform31.nl/uploads/media\\_item/media\\_item/36/49/Willem\\_Schinkel\\_-\\_Wat\\_is\\_er\\_publiek\\_aan\\_de\\_numerieke\\_stad-1423059012.pdf](http://www.platform31.nl/uploads/media_item/media_item/36/49/Willem_Schinkel_-_Wat_is_er_publiek_aan_de_numerieke_stad-1423059012.pdf)
- Schreuders, H., Marjolein Stamsnijder en Anne-Jo Visser
- 2015 *Inzicht in en invloed op maatschappelijk budget woningcorporaties*, Den Haag (Platform 31)
- Schreurs, E., en M. Hillen
- 2016 'Top-up! Pleidooi voor een weerbarstige overheid.'  
 Zie: [www.archined.nl/recensies/2012/oktober](http://www.archined.nl/recensies/2012/oktober).
- Schram-Bijkerk, D., E.M. Dirven-van Breemen en P.F. Otte
- 2015 *Healthy urban gardening*, Bilthoven (RIVM) (RIVM Report 2015-0172)



- Schulz, Martin, Martijn van der Steen en Mark van Twist  
 2013 *De koopman als dominee. Sociaal ondernemerschap in het publieke domein*, Den Haag (Boom Lemma)
- Scott, James  
 1998 *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*,. New Haven, CT (Yale UP)
- Scott, James  
 2017 *Two cheers for anarchism: Six easy pieces on autonomy, dignity, and meaningful work and play*, Princeton, NJ (Princeton UP)
- Sennett, Richard  
 1970 *The uses of disorder*, Knopf (New York)
- Sennett, Richard  
 2009 *The craftsman*, Lane (Londen)(Ned. vertaling als *De ambachtsman*, 2008 Amsterdam, Meulenhoff: orig. US edition: Yale UP 2008)
- SER  
 2015 *Sociale ondernemingen. Een verkennend advies*, Advies 15/3, Den Haag (SER) [www.ser.nl](http://www.ser.nl))
- SME Advies  
 2015 *Een goed klimaat voor groene buurtinitiatieven. Ervaringen van drie jaar Groen Dichterbij*, Utrecht (SME Advies i.o.v. provincie Zuid-Holland)
- Soeterbroek, Frans  
 2014 *Besturen in de spontane stad*, in: Niemans en Siegh (red.) 2014, pp. 27 - 32
- Soeterbroek, Frans  
 2015 *Stadsmakers als happy infiltrators in de systeemwereld*, in: Franke e.a. (red.) 2015, pp. 29 - 42
- Specht, Maurits en Joke van der Zwaard  
 2015 *De uitvinding van de Leeszaal. Collectieve tactieken en culturele uitwisselingen*, Amsterdam (trancity\*valiz)
- Sterk, Erik, en Maurice Specht  
 2014 Wie wil er nu niet sociaal en ondernemend zijn? Hoe "hip" sociaal ondernemersschap uitdaagt tot vernieuwing, in: *Journal of Intervention: Theory and Practice*, 23:4, pp. 89 – 93
- Sterk, Erik, Specht, Maurice en Kraaij, Rineke  
 2015 *Zo kén het ook. Right to challenge als uitnodiging en uitdaging*, Rotterdam (De Makers van Rotterdam)
- Sterk, Erik, Specht, Maurice, en Walraven, Guido (red.)  
 2013 *Sociaal ondernemerschap in de participatiesamenleving*, Antwerpen/ Apeldoorn (Garant)
- Stobbelaar, Derk Jan  
 2012 *Bewoners maken het groen*, Wageningen (Landwerk)
- Szreter, Simon.  
 2012 The state of social capital: bringing back in power, politics, and history, in: *Theory and Society*, 31:5, pp. 573 - 621

- Tonkens, Evelien
- 2009 *Over onderschatten en overvragen. Actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk*, Amsterdam (SUN Trancity)
- Tonkens, Evelien
- 2014 *Misverstanden over de participatiesamenleving*  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2014/07/24/misverstanden-over-de-participatiesamenleving/>
- Tonkens, Evelien
- 2014a Als de overheid zich terugtrekt participeren mensen juist minder, in: *NRC Handelsblad*, 1 november
- Tonkens, Evelien, Marianne Bochove en Loes Verplanke
- 2014 Vrijwilligers gezocht. Nieuwe verhoudingen tussen vrijwilligers en professionals in zorg en welzijn, in: Bochove e.a. (red.) 2014, pp. 5 - 15
- Tonkens, Evelien, en Duyvendak, Jan Willem
- 2015 *Graag meer empirische en minder eufore kijk op burgerinitiatieven*  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2015/01/17/grraag-meer-empirische-en-minder-eufore-kijk-op-burgerinitiatieven/>
- Tonkens, Evelien, Trappenburg, Marco, Hurenkamp, Menno en Schmidt, Jante
- 2015 *Montesori-democratie. Spanningen tussen burgerparticipatie en lokale politiek*, Amsterdam / Utrecht (Amsterdam UP / Universiteit voor Humanistiek)
- Tonkens, Evelien, en Verhoeven, Imrat
- 2011 *Bewonersinitiatieven: proeftuin voor partnerschap tussen burgers en overheid*, Amsterdam (Pallas)  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/wp-content/uploads/2011/10/Tonkens-en-Verhoeven-Bewonersinitiatieven-proeftuinvoor-partnerschap-tussen-burgers-en-overheid.pdf>
- Tonkens, Evelien, en Verplanke, Loes
- 2014 *Big Society in Groot-Brittannië. Over de toegevoegde sociale waarde van vrijwilligersorganisaties*, in: Bochove e.a. (red.) 2014, pp. 104 – 113
- Tweede Kamer
- 2014 *Brief van de Minister President, Minister van Algemene Zaken, d.d. 7 april 2014*, Kamerstuk 33750VII, Nr. 53, Vergaderjaar 2013 - 2014
- Twist, Mark van, Nancy Chin-A-Fat, Jorren Scherpenisse en Martijn van der Steen (red.)
- 2014 *'Ja, maar...' Reflecties op de participatiesamenleving*, Den Haag (Boom Lemma)
- Uitermark, Justus
- 2012 *De gevaarlijke belofte van burgerschap 2.0. Minder overheid, meer zelf doen?*
- Uitermark, Justus, en Jan Willem Duyvendak
- 2006 *Ruimte maken voor straatburgerschap*, Rotterdam (gemeente Rotterdam, Project Sociale Integratie)
- Ulden, Eric van, Sander van der Ham en Daniel Heussen
- 2015 *Stoep. Ontmoetingen tussen huis en straat*, Rotterdam (NAi010)

Vanstiphout, Wouter

- 2013 *De scheiding van markt en overheid*. Tekst van een lezing gehouden op het Symposium “De Energieke Stad”, georganiseerd door het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Mediamatic, Amsterdam, d.d. 26.3. 2013;  
[http://content.stimuleringsfonds.nl/files/nws/i\\_320/Lezing\\_Wouter\\_Vanstiphout.pdf](http://content.stimuleringsfonds.nl/files/nws/i_320/Lezing_Wouter_Vanstiphout.pdf)

Veen, Esther J.

- 2015 *Community gardens in urban areas: A critical reflection on the extent to which they strengthen social cohesion and provide alternative food*, Wageningen (Wageningen UR / proefschrift Rurale Sociologie)

Veldboer, Lex, e.a.

- 2014 *Grootschalige wijkaanpak is geen verspilling*  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2014/06/20/grootschalige-wijkaanpak-is-geen-verspilling/>

Veldheer, Vic, e.a. (red.)

- 2012 *Een beroep op de burger*, Den Haag (SCP)

Verdergaal, Merle, en Stefan Panhuijsen

- 2014 *Relatie gemeente en sociaal ondernemers kan veel beter*,  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2014/11/05/relatie-gemeente-en-sociaal-ondernemers-kan-veel-beter/>

Verhoeven, I.

- 2009 *Burgers tegen beleid. Een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*, Amsterdam (Aksant)

Verhijde, Mark, en Maarten Bosman

- 2014 *Regel die burgerinitiatieven. Hoe gemeenten en maatschappelijke initiatieven in de openbare ruimte en publiek toegankelijk gebouwen omgaan met aansprakelijkheid*, z.p.

Vermeij, Lotte, Pepijn van Houwelingen en Joep de Hart

- 2012 *Verantwoordelijkheid voor de eigen buurt*, in: Veldheer e.a. (red.) 2012, pp. 254 – 302

Vermeij, Lotte en Jeanet Kullberg

- 2014 *Wordt de stad een exclusief feestje voor kansrijke stedelingen?*  
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2015/07/06/wordt-de-stad-een-exclusief-feestje-voor-kansrijke-stedelingen/>

Vermeij, Lotte, en Anja Steenbekkers

- 2010 *Gekweekte grass roots*, in: Van den Berg e.a. (red.) 2011, pp. 119 – 129

Visser, B.M., G.B.J. de Baaij en S. Bouwens

- 2008 *Speelnatuur en veiligheid. Richtlijnen en aanbevelingen voor terreinbeheerders*, Den Haag (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit)

Vijn, Marcel, Arjan Dekking en Esther Veen (red.)

- 2014 *Buurtmoestuin? Zo gedaan!, Handleiding voor het opzetten van een buurtmoestuin*, Wageningen (PPO)

## VNG

- 2013 *Van eerse overheid naar eerst de burger. Over maatschappelijke initiatieven die de lokale overheid uitdagen*, Utrecht (VNG / Denktank Vereniging van Nederlandse Gemeenten)

## VNG Magazine

- 2011 Burgerinitiatieven in bijna alle gemeenten, in: *Binnenlands Bestuur*  
<http://www.vngmagazine.nl/nieuws/16938/burgerinitiatieven-bijna-alle-gemeenten>

## Vriesema, Ingmar

- 2014 Iets terug doen voor uitkering lijkt soms op taakstraf, in: *NRC Handelsblad*, 3 januari

## Vrooman, Cok, Lonneke van Noije, Jedid-Jah Jonker en Vic Veldheer

- 2012 *Responsabele burgers, regisserende overheid*, in: Veldheer e.a. (red.) 2012, pp. 11 - 31

## Vrijwilligerswerk Rotterdam

- z.j. *InformatieRotterdamse Vrijwilligersverzekering*  
<http://www.vrijwilligerswerkrotterdam.nl/var/mediamanager/files/Handige%20downloads/Vrijwilligersorganisaties/Basisinformatie/140101%20Rotterdamse%20Vrijwilligersverzekering%20-%20Algemene%20informatie.pdf>

## VWA

- 2008 *Spelen in de bossen. Van natuurlijke materialen tot veilige speeltoestellen.* `Factsheet, Voedsel- en Waren Autoriteit, Regio Zuidwest, z.p.

## Wall, Abigail

- 2013 *Onderzoeksrapport: een succesvolle samenwerking tussen ambtenaar en de tuinman in Rotterdam* (m/v), Velp / Rotterdam (scriptie Hogeschool Van Hall Larenstein / Creatief Beheer)

## Wilde, Mandy de

- 2015 *Hoe gemeenschapsverlangen wordt opgewekt in het Nederlandse wijkenbeleid*, <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2015/06/17/hoe-gemeenschapsverlangen-wordt-opgewekt-in-het-nederlandse-wijkenbeleid/>

## Wilde, Mandy de

- 2015a Gevoeligmakende beleidstechnieken. Hoe gemeenschapsverlangen wordt opgewekt in wijkenbeleid, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 2, pp. 48 - 51

## Willigenburg, Hans van

- 2015 Gemeente kiest voor geld: tuin moet wijken, in: *NRC Handelsblad*, katern *Rotterdam*, 26 juli

## Willigenburg, Hans van

- 2015a Eindspel rond Carnissetuin, in: *NRC Handelsblad*, katern *Rotterdam*, 9 oktober

## Winsemius, Pieter

- 2013 *Zestien miljoen Nederlanders*, Amsterdam (Balans)

WRR

2005 *Vertrouwen in de buurt*, Den Haag / Amsterdam (WRR / Amsterdam UP)

WRR

2012 *Vertrouwen in burgers*, Den Haag / Amsterdam (WRR / Amsterdam UP)

Wijdeven, Ted van de

2012 *Doe democratie. Over actief burgerschap in stadswijken*, Delft (Eburon)

Wijdeven, Ted van de, Graaf, Laurens de, en Frans Hendriks

2014 *Actief burgerschap. Lijnen in de literatuur*, Tilburg (TU, School voor Politiek en Bestuur)

[https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco\\_files/Actief%20burgerschap\\_Lijn\\_en\\_in\\_de\\_literatuurTSPBmei2013%20\[MOV-837858-00\].pdf](https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Actief%20burgerschap_Lijn_en_in_de_literatuurTSPBmei2013%20[MOV-837858-00].pdf)

Wijdeven, Ted van de, Hendriks, P., en M.J. Oude Vrielink

2010 *Burgerschap in de doe-democratie*, Den Haag (Nicis)

Wijngaarden, Simone van

2014 *(z)onder moeders vleugels. Een onderzoeksrapport over de invloed van gemeentelijke overheidspositionering op de (dis)continuïteit van zelforganisaties in de Rotterdamse samenleving*, Rotterdam (EUR, scriptie Bestuurskunde)

[http://www.google.nl/url?url=http://thesis.eur.nl/pub/18163/Zelforganisatie\\_22082014\\_H.J.S.-van-Wijngaarden.pdf&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ved=0CBkQFjABahUKEwjhpvW0s\\_TIAhUmi3IKHRsqCtk&usq=AFQjCNF1WNsk1tBWOWJz71YuuwKmKS\\_Ylq](http://www.google.nl/url?url=http://thesis.eur.nl/pub/18163/Zelforganisatie_22082014_H.J.S.-van-Wijngaarden.pdf&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ved=0CBkQFjABahUKEwjhpvW0s_TIAhUmi3IKHRsqCtk&usq=AFQjCNF1WNsk1tBWOWJz71YuuwKmKS_Ylq)

Zuylen, Jornt van e.a.

2009 *Help een burgerinitiatief!*, Den Haag / ? (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties / Instituut voor Publiek en Politiek)

Zwaard, Joke van der

2011 De uitstraling van een brede school. De betekenis van een verbrede en verbeterde Bloemhofschool voor Bloemhof, in: Henk Oosterling en Aetzel Griffioen (red.) *Wat heet lichamelijke opvoeding? Ecosociale educatie op de Brede school*, Heijningen (Jap Sam), pp. 185 - 199

Zwaard, Joke van der

2012 *Meedoen versus zelf doen*, in: Gowricharn et al. 2012 (red.), pp. 154 - 168

Zwaard, Joke van der, en Maurice Specht

2013 *Betrokken bewoners. Betrouwbare overheid. Conditie en competenties voor burgerkracht in de buurt*, Rotterdam (Kenniswerkplaats Leefbare Wijken)  
<http://www.kenniswerkplaats-leefbaar.nl/wp-content/uploads/BB3.pdf>



## Bijlagen





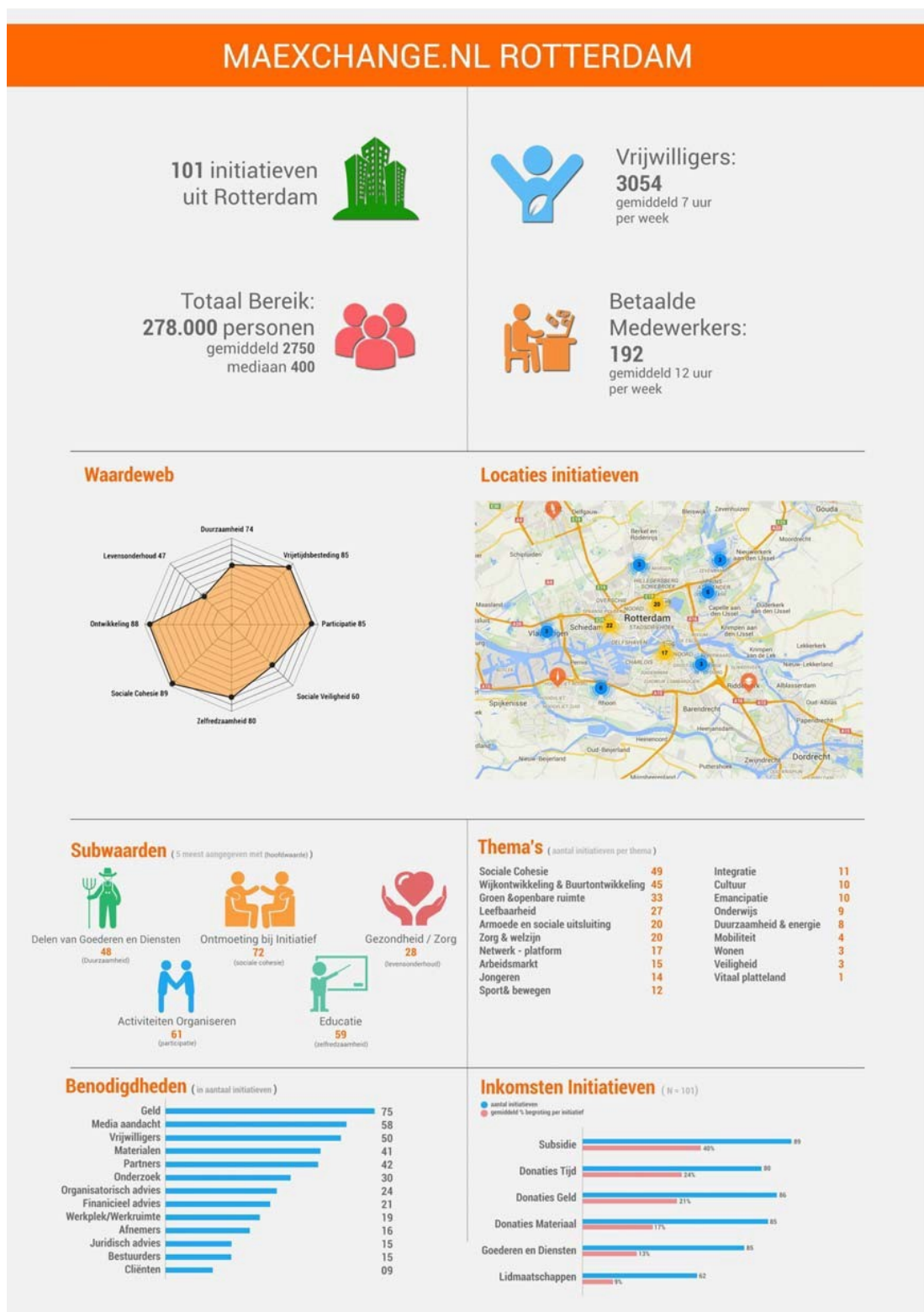
## Bijlage 1: Geïnterviewde respondenten

Ingrid Ackermans	initiatiefnemer Rotterdamse Munt
Ronald Bakker	initiatiefnemer Dorpstuin Rozenburg
Diny Blad	vrijwilliger / werkgroep buitenruimte St..Boulevard
Angelique Boel	vrijwilliger / werkgroep buitenruimte St.Boulevard
Peter Buisman	initiatiefnemer De Witte Bollen
Ronald Bijnaar	gebiedsnetwerker Hoogvliet
Max de Corte	alias De Moestuinman / initiatiefnemer Voedselbos Kralingen
Ineke van Dort	ARK Natuurontwikkeling
Wolbert van Dijk	tuinarchitect / vrijwilliger De Tussentuin
Paul de Graaf	ontwerper / initiatiefnemer Voedselbos Vlaardingen
Marco van Hattum	sociaal ondernemer / initiatiefnemer Hondenspeeltuin Bello
Rutger Henneman	bewoner / sociaal ondernemer / Initiatiefnemer Gandhituin / sociaal ondernemer Blokkentuin
Rob van Heugten	vakman zelfbeheer noord, Stadsbeheer
Pim Hunfeld	initiatiefnemer Hefpark
Willeke Jongen-Nagel	gebiedsnetwerker Hoogvliet
Piet de Jonge	initiatiefnemer Tuin op de Pier
Orlando Karam	gebiedsmanager Hoogvliet
Frederique Kreeftenberg	stadssocioloog / ITa (In Transition agency)
Lot Mertens	gebiedsmanager Delfshaven
Manon Nagelkerken	directeur Dakpark
Harrie van Onna	vrijwilliger Tuin op de Pier
Marlies Pfaff	gebiedsnetwerker Het Nieuwe Westen en Middelland
Astrid Poulsen	directeur Laurens Delfshaven (Rustenburg)
Cora Ruiter	initiatiefnemer Wilgenhagen
Bert Ruiter	vrijwilliger buurttuin Wilgenhagen
Bas Sala	ontwerper / buurtbewoner, initiatiefnemer Hefpark
Siebe Thissen	hoofd kunst in de openbare ruimte CBK
Carolien Verzaal	initiatiefnemer geveltuin Snelfilterweg
Caroline de Vlaam	vrijwilliger, initiatiefnemer Willemstuin
Frenk Walkenbach	initiatiefnemer Wollefooppengroen en co
Jerry Wenting	gebiedsdirecteur Delfshaven
Paul Wiese	sociaal ondernemer, Wijkstuin De Esch
Katrien de Zeeuw	vrijwilliger Voedselbos Kralingen

en vele anoniem gebleven vrijwilligers en bezoekers....



## Bijlage 2: MAEXchange Rotterdam





### **Bijlage 3: Bezochte studiedagen e.d.**

#### **2 oktober 2014**

Praktijkmiddag *Zelfbeheer gaat niet vanzelf!*

Verhalenhuis Belvédère, Rotterdam

(Veldacademie, Groen Dichterbij e.a.)

\*\*\* zie voor een verslag <http://groendichterbij.nl/verslagpraktijkdagzelfbeheergaatnietvanzelf>

#### **24 november 2014**

Ontmoetingsdag *Stimuleren van spelen in stadsnatuur*

Het Kasteel (Sparta Stadion Spangen), Rotterdam

(Natuurspeeltuin Speeldernis)

#### **13 januari 2015**

Netwerkbijeenkomst *De kracht van Groen Dichterbij*

Provinciehuis Den Haag

(Groen Dichterbij, Kracht in NL)

#### **26 januari 2015**

Werkatelier *Zorg en Groen*

Verhalenhuis Belvédère Katendrecht

(cluster Maatschappelijke Ontwikkeling, gemeente Rotterdam)

#### **14 februari 2015**

Educatief Stadslandbouw Festival *ER Groeit*

Grafisch Lyceum Rotterdam

(Eetbaar Rotterdam)

#### **24 februari 2015**

*Delfshaven groent!*

Café De Machinist, Rotterdam

(Gebiedscommissie Delfshaven, gemeente Rotterdam)

#### **10 maart 2015**

Netwerkbijeenkomst *De Rotterdammer van dienst*

Burgerzaal, Stadhuis Rotterdam

(Kennispunt Inspraak en Participatie, gemeente Rotterdam)

**17 maart 2015**

*Doe en Denktank Stadslandbouw Rotterdam*

*World Expo Milaan 2015*

Verhalenhuis Belvédère, Rotterdam

(Supurfood / Foodcluster Rotterdam)

**8 april 2015**

Lezing *prof. Paul Frissen*:

*De fatale staat. Waarom terugtreden zo moeilijk is....*

Hilton Rotterdam

(Philippe Raets, gemeente Rotterdam)

**1 juni 2015**

boekpresentatie

*Het nieuwe stadmaken*

Pakhuis De Zwijger, Amsterdam

(Trancity, Jaar van de Ruimte, Platform 31 e.a.)

**4 juni 2015**

*Excursiedag Dag van de Stadslandbouw*

's Hertogenbosch

(B2B etc.)

**5 juni 2015**

*Dag van de Stadslandbouw*

Congrescentrum Brabanthallen, 's Hertogenbosch

Bezochte workshops:

1.6 Incredible Edible Todmorden De eetbare stad en actief burgerschap in de praktijk

2.1 Vrijwilligers Inzet van vrijwilligers bij stadslandbouw projecten

3.2 Behoeften van de stedeling Jonge ondernemers aan het woord!

(B2B Productions, etc.)

**11 juni 2015**

Lezing *prof. Godfried Engbersen (EUR / WRR)*

*Burgerparticipatie en sociale ongelijkheid: het Mattheüs-effect*

Auditorium Hogeschool InHolland

(gemeente Rotterdam, Kenniswerkplaats Leefbare Wijken)

**12 juni 2015**

*Stadsboerenconferentie*

Museum Rotterdam

(Eetbaar Rotterdam Groeit, Museum Rotterdam)

**10 september 2015**

*Groen en Participatie*

De Rotterdam

(Strategisch Groenoverleg, gemeente Rotterdam)

**12 oktober 2015**

Landelijk congres *De Kendoe-Democratie*

Burgerzaal Stadhuis Rotterdam

(gemeente Rotterdam – Werkplaats Maak de Buurt – Agora Europa)

Lezingen van *Joost Eerdmans* (Wethouder Democratische Vernieuwing Rotterdam ) en

*Ronald Plasterk* (minister Binnenlandse Zaken)

**10 december 2015**

Netwerkbijeenkomst *Rotterdamers regeren*

Bird, Rotterdam

(Kennispunt Inspraak en Participatie, gemeente Rotterdam)

**11 februari 2016**

Lezing *Wim van der Zanden*

*Tweedeling in Rotterdam? Feiten en cijfers*

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam

(Philippe Raets, gemeente Rotterdam)





#### Bijlage 4: Overeenkomst voor zelfbeheer buitenruimte

## Overeenkomst voor zelfbeheer buitenruimte

Locatie: ..... te Rotterdam

### De ondergetekenden:

- De gemeente Rotterdam, vertegenwoordigd door (naam), manager Openbare Werken van het cluster Stadsbeheer, gebied ....., gevestigd en kantoorhoudende te Rotterdam aan het adres .....; hierna te noemen: “de gemeente”

en

- De heer/mevrouw (naam), bewoner van (adres) (postcode) te Rotterdam; hierna te noemen: “de zelfbeheerder”.

### In aanmerking nemende dat:

- Het gebied waarop deze overeenkomst betrekking heeft, is gelegen (locatie) te Rotterdam (hierna “terrein” genoemd);
- het terrein is aangeduid op de situatietekening in bijlage 1;
- het college van burgemeester en wethouders op grond van artikel 160 van de Gemeentewet verantwoordelijk is voor de instandhouding en bruikbaarheid van de buitenruimte;
- het terrein in onderhoud wordt gegeven aan de zelfbeheerder;
- partijen de afspraken schriftelijk wensen vast te leggen.

### Komen het navolgende overeen:

#### 1. Verantwoordelijkheid van de zelfbeheerder

1. De zelfbeheerder zorgt tijdens de looptijd van deze overeenkomst dat:
  - a. zwerfafval wordt verwijderd
  - b. ....
  - c. ....
  - d. gemeente op de hoogte wordt gesteld van schade aan gemeenteeigendommen;
2. De kosten die zijn verbonden aan deze overeenkomst, komen voor rekening van de zelfbeheerder.

#### 2. Verantwoordelijkheid van de gemeente

1. De gemeente blijft tijdens de looptijd van deze overeenkomst verantwoordelijk voor:
  - a. ....
  - b. ....
  - c. ....

### **3. Algemene voorwaarden**

1. Het terrein blijft eigendom van de gemeente Rotterdam en valt als zodanig onder de verantwoordelijkheid van het cluster Stadsbeheer.
2. Het terrein is een openbaar toegankelijk gebied en moet dit openbare karakter behouden.
3. Het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen bij het onderhoud is niet toegestaan.
4. Er mogen geen bouwwerken, speeltoestellen en hekwerken/afscheidingsen e.d. worden geplaatst zonder toestemming van de gemeente.
5. Kabels, leidingen, riolering en andere nutsvoorzieningen dienen gehandhaafd te blijven.  
Er mag geen opslag van materialen of groenafval op het terrein plaatsvinden.
6. De zelfbeheerder moet te allen tijde gedogen dat inspectie van het terrein plaatsvindt door de gemeente of de nutsbedrijven.
7. De zelfbeheerder draagt er zorg voor dat schade door uitvoering van deze overeenkomst aan gemeentelijke eigendommen en eigendommen van derden wordt voorkomen.
8. Indien als gevolg van activiteiten van de zelfbeheerder de gemeente Rotterdam aansprakelijk gesteld wordt voor geleden schade, verhaalt de gemeente de geleden schade op de zelfbeheerder.
9. De gemeente kan de zelfbeheerder wijzen op onveilige situaties als gevolg van nalatigheid in onderhoud en beheer en te kennen geven dat dit alsnog moet worden uitgevoerd. Als de zelfbeheerder dit naar het oordeel van de gemeente niet of niet goed uitvoert, kan de gemeente deze overeenkomst opzeggen en het beheer van het terrein terugnemen.
10. De gemeente en de nutsbedrijven hebben, na overleg met de zelfbeheerder, het recht om te allen tijde in of op het terrein die werkzaamheden te verrichten die zij noodzakelijk achten.
11. Als de gemeente het terrein weer nodig heeft (herinrichting e.d.), kan de gemeente het beheer en onderhoud van het terrein terugnemen. Dit zonder financiële vergoeding aan de zelfbeheerder en zonder de verplichting om een ander terrein in zelfbeheer ter beschikking te stellen.
12. Wanneer de zelfbeheerder verhuist, stelt zij de gemeente hiervan op de hoogte.

### **4. Duur van de overeenkomst**

1. Deze overeenkomst wordt aangegaan voor bepaalde tijd, te rekenen vanaf .....met een looptijd van 3 jaar tot .....
2. Behoudens voortijdige beëindiging door een der partijen wordt deze overeenkomst na afloop van deze termijn telkens geacht te zijn verlengd met een termijn van 1 jaar.
3. Voortijdige beëindiging geschiedt schriftelijk waarbij een termijn van drie maanden in acht wordt genomen.
4. De gemeente kan de overeenkomst voortijdig en zonder rechterlijke tussenkomst beëindigen indien, naar het oordeel van de gemeente, het terrein niet voldoet aan het

gestelde in de overeenkomst of de overeenkomst niet wordt nageleefd. De gemeente zal de overeenkomst pas opzeggen nadat zij de zelfbeheerder één maand de tijd heeft gegeven om het terrein in overeenstemming met de overeenkomst te brengen.

5. In geval van beëindiging als in dit artikel omschreven, maakt de zelfbeheerder geen enkele aanspraak op vergoeding van schade, hoe ook genaamd en door welke oorzaak ook ontstaan.
6. De wijze van oplevering bij beëindiging van de overeenkomst, zal in overleg met de gemeente worden bepaald. Bij voorkeur wordt het terrein in de staat opgeleverd, zoals die bij het aangaan van de overeenkomst was.
7. De zelfbeheerder heeft geen recht op vergoeding van door zijn/haar aangebrachte verbeteringen/wijzigingen aan het terrein;
8. Een keer per jaar vindt er een schouwmoment plaats.

Aldus in tweevoud opgemaakt en ondertekend voor akkoord te Rotterdam, d.d.

.....

De gemeente Rotterdam

De zelfbeheerder,

(naam)

Manager Openbare Werken

(naam)

E-mail:.....

Telefoonnummer: .....

Ondertekening door eventuele andere betrokken zelfbeheerders

Met Situatietekening als bijlage: hier niet opgenomen.



## **Bijlage 5: Handelingsperspectief Private initiatieven in de openbare ruimte**

**Gemeente Rotterdam**  
**Cluster Stadsontwikkeling**

**Datum :** 1 augustus 2015

### **Particuliere initiatieven in de openbare ruimte**

*Het uitgangspunt is dat waar het kan de gemeente initiatieven voor participatie en zelfbeheer maximale ruimte geeft.*

De groei van het aantal particuliere initiatieven in de openbare ruimte sluit aan bij de participatiedoelstellingen van de gemeente; samenwerken op basis van gelijkwaardigheid en wederkerigheid. Participatie is dé mogelijkheid voor de Rotterdammer, (sociaal)ondernemer en andere partners om mee te denken, mee te beslissen en zelf het initiatief te nemen als het gaat om de eigen leefomgeving. Openstaan voor en het meedenken en faciliteren van de initiatieven staat voor de gemeente centraal.

Er is een zichtbare groei van particuliere initiatieven voor het zelf onderhouden van openbare buitenruimte en voor het aanpassen van buitenruimte door toevoeging van objecten en verandering van inrichting. Deze trend heeft meerdere oorzaken. Het stedelijke beleid stimuleert nadrukkelijk particuliere initiatieven (regeling bewonersinitiatieven, CiTyLab010, Right to Challenge etc.) De investeringskracht van de gemeente is fors lager dan voorheen, wat vraagt om inzet en meer betrokkenheid van de bewoners en bedrijven bij hun woon – en werkomgeving. Ook werd er de afgelopen periode minder verhuurd en hebben meer Rotterdammers een duurzamere relatie met hun woonomgeving. Juist in de woonomgeving is er volop ruimte voor particuliere initiatieven.

Werken aan een aantrekkelijke woonstad, is daarmee nog meer een gezamenlijke opgave van gemeentelijke en particuliere initiatieven geworden. Dat is geen noodzaak maar levert juist meer diversiteit, kwaliteit van en binding met de woonomgeving.

*De gemeente neemt in de samenwerking met initiatiefnemers haar verantwoordelijkheid voor de stadsbrede inrichtingskwaliteit, duurzame instandhouding en veiligheid van de openbare buitenruimte.* De gemeente heeft een heldere verantwoordelijkheid voor de openbare buitenruimte. Ze is niet alleen verantwoordelijk voor een veilig gebruik, maar ook voor een aantrekkelijke, schone en daarmee bruikbare openbare buitenruimte, waarmee de stedelijk geformuleerde kwaliteitsdoelen (mede) worden bereikt. De borging van het stedelijke publieke belang is neergelegd bij de clusters Stadsontwikkeling en Stadsbeheer. Daarbij ligt het accent op ruimtelijke en functionele kwaliteit bij Stadsontwikkeling en ligt het accent op veilig gebruik en duurzame instandhouding bij Stadsbeheer.

### **Waarom een handelingsperspectief?**

*Om particuliere initiatieven snel, goed en op stadsbrede gelijke gronden te toetsen en verder te helpen waar het kan is een stedelijk handelingsperspectief nodig.*

Particuliere initiatieven leveren een bijdrage aan de kwaliteit en diversiteit van de openbare buitenruimte. Toch kan een particulier initiatief onbedoeld botsen met het publieke belang waarvoor de gemeente verantwoordelijk is. Het handelingsperspectief gaat zowel over inrichting (wat zijn de mogelijkheden voor inrichting binnen de stedelijke beleidskaders) als over “zelfbeheer” (het uitvoeren van onderhoudstaken door bewoners), binnen kaders voor veiligheid en algehele bruikbaarheid.

### **Evaluatie**

De faciliterende rol die de gemeente heeft bij initiatieven van bewoners en andere participanten gebeurt in een dynamische werkomgeving. Het voorstel is om in de tweede helft van 2016 de

werkpraktijk van het handelingsperspectief van SO en SB bij particuliere initiatieven in de openbare ruimte te evalueren.

Aandachtspunt van de evaluatie is om te zien of het handelingsperspectief voldoende duidelijkheid en een goed werkproces biedt voor zowel de initiatiefnemers als voor de gemeente.

De evaluatie heeft als doel waar mogelijk en noodzakelijk het handelingsperspectief te verbeteren aan de hand van de praktijk.

#### **Waarom Rotterdamse Stijl?**

Een aantrekkelijke en goed bruikbare openbare ruimte wordt bepaald door de samenhang van goed gekozen inrichting en materiaalgebruik. Daarmee wordt niet alleen een continuïteit in beeld van de openbare ruimte bereikt, maar door een afgewogen keuze ook een bijdrage worden geleverd aan een duurzame beheer en onderhoud tegen lage kosten. In de Rotterdamse Stijl is op basis van deze principes gekozen voor eenduidige uitgangspunten voor inrichting waardoor goed ingerichte openbare ruimte kan worden gerealiseerd met een grote gebruikswaarde. Het materiaalgebruik is op elkaar afgestemd en gestandaardiseerd waardoor niet alleen een efficiënt beheer en onderhoud mogelijk is, maar ook een rustig straatbeeld wordt gecreëerd. Daarmee wordt bereikt dat de kwaliteit van gevels, bijzondere bebouwing en beplanting beeldbepalend is geworden. Diversiteit en kwaliteit wordt in de Rotterdamse Stijl bereikt door afwisseling binnen gebieden en plekken. Langjarig vasthouden aan deze uitgangspunten is voorwaarde om de ingezette koers op nog meer plaatsen dan nu al aanwezig te bereiken.

#### **Handelingsperspectief**

Onderstaand werkproces is bedoeld voor particuliere initiatieven die invloed hebben op de inrichting van de openbare ruimte. De centrale persoon en aanspreekpunt voor de initiatiefnemer is de wijkregisseur. De wijkregisseur zal initiatieven inbrengen in het.

betreffende gebiedsnetwerk (kendoe) waar SO en SB onderdeel van zijn.

Dit handelingsperspectief is in eerste instantie voor de medewerkers van de clusters..

Voorop staat dat er veel ruimte in de stad is voor eigen initiatief. Om die ruimte helder te maken onderscheiden we een duidelijk verschil in gebieden in Rotterdam. Openbare ruimten die van (boven)stedelijk en publiek belang zijn en de directe woonomgevingen, de wijken en buurten, van de Rotterdammers.

Juist in de woongebieden, het overgrote deel van de stad, zijn veel mogelijkheden voor eigen initiatief om zelf aan de slag te gaan. In veel gevallen (geveltuinen en drempelruimte) zonder tussenkomst van de gemeente en anders in overleg met het betreffende gebied om snel tot goede oplossingen te komen in de buurt.

Dan zijn er gebieden in Rotterdam waar de beeldkwaliteit een stadsbreed publiek belang dient. Dat zijn de hoofdstructuur en de stadsdeelstructuur van de stad.

### **1. Procesafspraken voor advisering particuliere initiatieven in de Openbare Ruimte met gevolgen voor de inrichting**

**A. Initiatieven op wijk- en buurt niveau (alles buiten de hoofd- en stadsdeelstructuur)** De veel voorkomende type plekken in de wijken en buurten benoemd waar veelal initiatieven ontstaan en worden uitgevoerd en voorzien van werkproces.

#### **Woonstraten op de stoep,: Initiatiefnemer mag zelf aan de slag**

Op basis van de folder geveltuinen kan iedereen zonder tussenkomst van de gemeente aan de slag. Zie <http://www.rotterdam.nl/geveltuinen>. Op basis van simpele afspraken wordt gehandhaafd. Advies kan uiteraard gevraagd worden zal makkelijk vindbaar zijn.

### **Wil men meer in de straat: Contact met de Wijkregisseur**

Wil men meer, dan zijn er volop mogelijkheden. In gesprek met de wijkregisseur kunnen de mogelijkheden worden bekeken en naar een oplossing worden gewerkt. Advies wordt ingewonnen in het gebiedsnetwerk. Daarbij kunnen aanvullende afspraken worden gemaakt over inrichting en onderhoud door bewoners (zoals: geveltuinen XL, Zwaerdecroonstraat).

### **Buurtpleinen of parken: Contact met de Wijkregisseur**

Dit zijn de meest publieke plekken in de wijk. Vanuit dat publieke belang van de wijk zal in gesprek naar een zo duurzaam mogelijke oplossing gezocht worden. De gemeente heeft een adviserende functie. Dat doet de gemeente vanuit haar verantwoordelijkheid dat buurt en wijkpleinen goed functioneren, passen in de wijk, goed te beheren zijn (al dan niet icm zelfbeheer) en breed gedragen zijn in de wijk.

## **B. Initiatieven in de hoofd- of stadsdeelstructuur zoals benoemd in de Rotterdamse Stijl (Zie GISWEB voor info)**

### **Hoofd- en Stadsdeelstructuur: Contact met de wijkregisseur**

De lijn is dat wijziging van de inrichting als gevolg van particuliere initiatieven in principe niet gewenst tenzij ze zich voegen (beeld, gebruik en beheer) naar de structuren. Het (boven)stedelijke publieke belang van de Hoofd- en Stadsdeelstructuur legt de regie op de kwaliteit, het functioneren en het beheer van de openbare ruimte primair bij de gemeente.

De wijkregisseur gaat in gesprek met de initiatiefnemers en gaat op zoek te gaan naar de vraag achter de vraag. Er wordt gezocht naar mogelijke alternatieven in de buurt (buiten de hoofd en stadsdeelstructuur) die voorzien in de behoefte van de initiatiefnemers.

Wanneer de conclusie is dat er geen alternatief is voor het initiatief en de initiatiefnemer vast wenst te houden aan het initiatief dan zal het initiatief voorgelegd worden aan de ACOR, Het betreffende gebied brengt de casus in.

### **C. Initiatieven op (tijdelijk) braakliggende terreinen, particuliere plekken zoals binnentuinen et..**

Deze terreinen vormen tijdelijk of definitief geen onderdeel van het openbaar gebied. Daarmee vallen ze in principe buiten de kaders van de Rotterdamse Stijl voor inrichting. De mogelijkheden voor tijdelijke inrichtingen met bijvoorbeeld een verdienmodel (zoals "Uit je eigen stad") zijn divers. Binnentuinen bieden ook veel mogelijkheden voor vergroening: spelen, water, moestuinen, etc.

### **De wijkregisseur legt contact met de eigenaar van de grond**

Met de eigenaar (Dit kan in sommige gevallen de gemeente zelf zijn en zal dus contact gelegd worden met de betreffende verantwoordelijken) van de betreffende grond bespreken wat mogelijkheden zijn ten aanzien behoefte van beschikbaarheid, kwaliteit van de grond, mate van tijdelijkheid etc. Deze informatie delen met initiatiefnemer. Wanneer vanuit het initiatief gemeentelijke bijdrage wordt gevraagd zal vanuit het betreffende gebied (onder regie van de wijkregisseur) advies uitgebracht worden

Wanneer de initiatiefnemers een openbaar toegankelijk project willen realiseren op een locatie die tot dan toe niet openbaar toegankelijk is (particulier of van de gemeente) dan zal vanuit het betreffende gebied (onder regie van de wijkregisseur) randvoorwaarden voor de openbare toegankelijkheid geformuleerd worden (eisen openbare orde en de handhaving daarop, veilig gebruik etc.) Wanneer vanuit het initiatief gemeentelijke bijdrage wordt gevraagd zal vanuit het betreffende gebied (onder regie van de wijkregisseur) advies uitgebracht worden

## **2. Rollen, verantwoordelijkheden en afspraken voor advisering: particuliere initiatieven in de Openbare Ruimte met gevolgen voor onderhoud ( zelfbeheer)**

### **Wat is zelfbeheer?**

Zelfbeheer is het vrijwillig onderhouden van delen van de buitenruimte door derden, waarbij het openbare karakter van het object gehandhaafd blijft. Zelfbeheer gebeurt op vrijwillige basis zonder dwang of financiële vergoeding voor de gewerkte uren. De zorg van bewoners kan gaan over een stukje groen, maar ook over het schoon en veilig houden van hun woonomgeving.

Voorop staat dat er veel ruimte in de stad is voor zelfbeheer binnen de particuliere initiatieven die gerealiseerd worden. Om die ruimte helder te maken zijn uitgangspunten geformuleerd die duidelijk maken wat de verantwoordelijkheden zijn van de samenwerkende partijen.

**Rollen, verantwoordelijkheden en afspraken in geval van initiatieven met gewenst zelfbeheer op buitenruimte in beheer en onderhoud bij Stadsbeheer** *(In enkele gevallen zijn gronden in beheer en onderhoud bij Stadsontwikkeling, de consequenties staan cursief bij de betreffende onderdelen genoemd))*

- Stadsbeheer adviseert in de betreffende gebieden over bewonersinitiatieven voor zelfbeheer voor het areaal dat zij beheert. *(NB: In het geval dat het gronden betreft in beheer van Stadsontwikkeling, zal stadsontwikkeling adviseren in de betreffende gebieden)*
- Stadsbeheer adviseert positief, tenzij het initiatief veilig gebruik belemmert. *(NB: In het geval dat het gronden betreft in beheer van Stadsontwikkeling: Stadsontwikkeling adviseert positief, tenzij het initiatief veilig gebruik belemmert)* -Het gebied moet openbaar toegankelijk blijven.
- Stadsontwikkeling adviseert in de betreffende gebieden over bewonersinitiatieven voor zelfbeheer over het aspect inrichtingskwaliteit en wenselijkheid vanuit de stadsbrede kwaliteit en het publieke belang (zie handelingsperspectief initiatieven met gevolgen voor inrichting ) -Ook bij zelfbeheer behoudt de gemeente de eigenaar- en de beheerverantwoordelijkheid -Stadsbeheer ondersteunt initiatiefnemers door het geven van vaktechnisch advies en indien gewenst het leveren van materialen en producten
- Voor het leveren van Rotterdamse Stijl materialen en producten door Stadsbeheer wordt gebruik gemaakt van een standaard lijst met vaste prijzen. -Voor ondersteuning in de vorm van advies zijn uren beschikbaar.
- Bij de start van een initiatief op groter stuk groen worden door middel van een standaard overeenkomst (convenant) door Stadsbeheer afspraken met bewoners vastgelegd . *(NB: In geval van eigendom Stadsontwikkeling; Bij de start van een initiatief op groter stuk groen worden door middel van een standaard overeenkomst (convenant) door Stadsontwikkeling afspraken met bewoners vastgelegd.)*
- Bomen, speeltoestellen en watergangen blijven altijd in onderhoud bij de gemeente.
- De wijkregisseurs zijn het aanspreekpunt voor zelfbeheer en betrekken voor de -technische aspecten de beheerders bij het initiatief.
- Minimaal 1x per jaar is er contact met de initiatiefnemers.
- In principe wordt na afloop van een initiatief het onderhoud in dezelfde vorm voortgezet, tenzij dit technisch niet mogelijk of gewenst is.
- Indien bij afloop van het initiatief omvorming noodzakelijk is, is hiervoor binnen de reguliere begroting budget beschikbaar.



## **Bijlagen: Nadere toelichting handelingsperspectief op onderdelen**

---

### **(I) Beleidskader Rotterdamse Stijl in relatie tot bewonersparticipatie**

#### *De hoofd- en stadsdeelstructuur*

De Hoofdstructuur en Stadsdeelstructuur zoals vastgelegd in de Rotterdamse Stijl zijn de dragers van een samenhangende openbare ruimte die een gezicht geeft aan Rotterdam. Het zijn de meest gedeelde openbare ruimtes van de stad en vanzelfsprekend van stedelijke betekenis. De hoofd en stadsdeelstructuur vallen daarmee primair onder regie van de stad. Particuliere initiatieven zijn in principe ondergeschikt aan de hoofd en stadsdeelstructuur. Dat wil zeggen dat de beeld en gebruikskwaliteit en het beheer zich voegen naar deze structuren. Het ruimtelijk en programmatisch doorbreken en versnipperen van lange lijnen door kleinschalige initiatieven of particulier gebruik (van individu tot een buurt/wijk collectief) draagt niet bij aan het stedelijk belang van deze structuren. Dit geldt ook voor pleinen en parken en kades in de hoofd en stadsdeel structuur. Dat zijn de imagobepalende publieke plekken. Van te voren is niet in te schatten welke initiatieven er in de hoofd en stadsdeelstructuur zich voordoen die mogelijk wel een meerwaarde kunnen betekenen omdat ze zich goed voegen naar de hoofd en stadsdeelstructuur. Denk aan een Lijnbaan Collectief of het onderhoud van de rotondes. Dit betekent dat wanneer er serieuze initiatieven ontstaan, die een bijdrage leveren aan de hoofd en stadsdeelstructuren van de stad, deze voorgelegd worden aan de ACOR voor advies.

#### *Wijk- en Buurt Structuur*

In wijk en buurt structuur is het individueel en collectief belang vanzelfsprekend aanwezig. Het overgrote deel van de ruimte wordt door aanwijsbare groepen bewoners gebruikt. Voorwaarde voor de gemeente is dat groepen niet worden uitgesloten of specifieke groepen de openbare ruimte domineren door middel van hun initiatief. Het collectief is in principe *straatbreed* in de straat of een *breed buurtcollectief* voor een plein of parkje in de wijk.

Er zijn heldere spelregels voor de overgang van privé naar openbaar gebied. Het aanleggen van een geveltuin, plaatsen van objecten op de eigen stoep ( drempelruimte) en/of beplanting van boomspiegels kan iedere Rotterdammer doen op basis van een aantal heldere spelregels. Dit geeft iedereen ruimte de eigen overgang van huis naar openbaar gebied vorm te geven en te programmeren en een eigen gezicht en ogen aan de straat te geven.

De reden om spelregels op te stellen is om de kansen inzichtelijk te maken en dat niet iedereen overal kan roeren in de grond of grote planten plant op plekken waar dat niet kan. De ondergrond ligt vol met kabels en leidingen die voldoende beschermd moeten zijn. Dat is van belang voor de veiligheid (bv gas, elektra, water, riool) en het functioneren van de stad (glasvezelkabels, etc). De spelregels zijn ook van belang voor het garanderen van de veiligheid van de straat. Toegankelijkheid voor nooddiensten en een overzichtelijk straatbeeld zijn belangrijke factoren.

Binnen de wijk en buurt structuur van de stad zijn pleintjes en parkjes belangrijke plekken voor de aantrekkelijke woonstad. Ze overstijgen de straat en gaan verder dan een overgang van openbaar naar privé. Over dit soort plekken is een gesprek met de gemeente een uitgangspunt. Samen met de gemeente wordt dan bekeken wat de mogelijkheden zijn. Ieder plein is uniek wat betreft situering, infrastructuur etc. waarmee ieder plein om maatwerk vraagt met een unieke oplossing. Oplossingen waar de gemeente nog altijd haar eindverantwoordelijkheid moet kunnen nemen. Een gezamenlijke ruimtelijke en beheertechnische uitwerking van de initiatieven is daarom een vereiste. Dan is er ruimte voor de vraag achter de vraag, specifieke (zelf)beheeraspecten en een ruimtelijke inrichting die past

bij het functioneren van de plek. Dat biedt een basis voor mogelijke zelfbeheer afspraken en een goede basis waarop (wanneer nodig) gehandhaafd kan worden.

Een belangrijk aspect is de verkeersveiligheid en toegankelijkheid van de openbare ruimte voor burgers en bovenal de nooddiensten. De gemeente heeft daarin een belangrijke rol om vanuit haar verantwoordelijkheid de initiatieven te toetsen.

### **Rotterdamse Stijl en materiaal gebruik ( meubilair) in relatie tot Zelfbeheer**

Het ligt in de lijn der verwachting dat burgerinitiatieven voor een groot deel niet van blijvende aard zijn. Ze zullen de vervangingstermijn van 40 jaar niet halen. Om de beheeropgave voor de gemeente zo goed als mogelijk voor de lange termijn (dus wanneer de burgerinitiatieven niet meer actief zijn ) te borgen is de inzet om zoveel als mogelijk Rotterdamse stijl producten en wegebouwdetails in te zetten.

Dit zal niet overal mogelijk zijn om uiteenlopende redenen. Van belang is dan om de consequenties van het opheffen van een initiatief duidelijk te communiceren. Objecten die de gemeente niet kan beheren, zullen worden aangepast of verwijderd.

---

## **(II) Nadere toelichting Veranderende rol van de gemeente bij zelfbeheer door bewonersinitiatieven**

### **Aanleiding**

Tot maart 2014 waren de deelgemeenten aanspreekpunt voor bewoners als het ging om zelfbeheer. Het ging daarbij meestal om zelfbeheer groen. Door de deelgemeenten zijn met bewoners afspraken gemaakt, waar soms ook een financiële bijdrage tegenover stond. De diversiteit aan afspraken en regelingen is groot. Nu zijn de gebiedscommissies verantwoordelijk voor participatie. Zij hebben budget voor bewonersinitiatieven, waaronder zelfbeheer. Stadsbeheer heeft een nieuwe rol gekregen. Het is aan Stadsbeheer, als beheerder van de buitenruimte, om over deze bewonersinitiatieven, in samenspraak met de gebiedsorganisatie, te adviseren en om te zorgen dat er duidelijke afspraken gemaakt worden.

Om goed invulling te kunnen geven aan deze nieuwe rol, is het van belang om een handelingsperspectief vast te leggen. Vanuit deze algemene kaders kan verder invulling en uitwerking plaatsvinden in de vorm van standaardovereenkomsten, werkprocessen en afspraken met andere clusters.

### **- Actieve bewoners**

Op veel plekken in de gemeente zijn bewoners actief in het onderhouden en zelf vormgeven van de buitenruimte. Dit kan in allerlei vormen en maten; van het beplanten van een boomspiegel tot het zelf onderhouden van een park.

Een deel van de openbare ruimte wordt daarbij in onderhoud gegeven aan bewoners. Het gaat hierbij meestal om het onderhoud van groen \*). Het initiatief hiervoor ligt bij actieve buurtbewoners. Deze bewoners kunnen van de Gebiedscommissie voor hun initiatief een financiële ondersteuning krijgen voor hun bewonersinitiatief.

Het kan ook zijn dat bewoners door een sociaal ondernemer of marktpartijen geactiveerd worden om actief te worden in hun woonomgeving. Dit kan door gebruik te maken van de (groene) buitenruimte, die beschikbaar wordt gesteld door de gemeente. In veel gevallen heeft deze ondernemer een subsidierelatie met de gemeente (Maatschappelijke Ontwikkeling).

\*) Eigenlijk zou je zelfbeheer beter "zelfonderhoud" kunnen noemen.

### **Beheer en onderhoud**

Binnen de gemeente Rotterdam hebben verschillende onderdelen van de gemeentelijke organisatie een rol in het beheer en onderhoud van de openbare ruimte. Bij deze rollen horen verantwoordelijkheden.

#### **1. Burgerlijk wetboek**

Als de gemeente eigenaar is van openbare ruimte is risicoaansprakelijkheid een gegeven \*) . De gemeente moet zorgen voor een veilig te gebruiken openbare ruimte. De taken die bij deze verantwoordelijkheid horen, zijn binnen de gemeente verdeeld:

- Stadsbeheer is als technisch beheerder verantwoordelijk voor het beheer en onderhoud van het grootste deel van de openbare ruimte.
- Stadsontwikkeling is in bepaalde gevallen ook technisch beheerder. Het gaat hierbij vooral om potentiële bouwlocaties die braak liggen.

Uit deze verantwoordelijkheid vloeit bijvoorbeeld de gemeentelijke zorgplicht voor bomen in de openbare ruimte.

Door het in zelfbeheer geven van een stukje openbare ruimte aan bewoners, verandert het eigenaarschap niet en blijft de gemeente verantwoordelijk voor de veiligheid.

#### **2. Wegenwet**

Naast deze risicoaansprakelijkheid is er ook een verantwoordelijkheid die voortkomt uit de Wegenwet. Op grond van de Wegenwet heeft de gemeente tot taak er op toe te zien dat alle lokale wegen in goede staat van onderhoud verkeren. Deze verantwoordelijkheid betreft ook openbaar toegankelijk terrein dat niet in eigendom bij de gemeente is en verplicht de gemeente tot handelen bij onveilige situaties of potentieel onveilige situaties. Stadsbeheer heeft de taak de wegen veilig te houden.

#### **3. Overige wetgeving**

Voor speelwerktuigen is specifieke regelgeving van toepassing in de vorm van het Warenwetbesluit attractie- en speeltoestellen.

Naast deze wettelijke verplichtingen is binnen de gemeente Rotterdam de afspraak gemaakt dat Stadsontwikkeling als functioneel beheerder van de openbare ruimte optreedt en verantwoordelijk is voor de inrichtingskwaliteit.

### **(III) Wat bieden de clusters Stadsbeheer en Stadsontwikkeling de bewoners bij initiatieven in de openbare buitenruimte?**

Stadsbeheer en Stadsontwikkeling zetten zich in om de initiatiefnemers te ondersteunen en zorgt ervoor dat zelfbeheer eenvoudig geregeld is.

#### *Zo min mogelijk regels:*

Niet alle vormen van zelfbeheer hoeven tot in detail geregeld te worden, omdat het risico beperkt is. Eigenlijk willen we zo min mogelijk regelen. Maar vanuit de eerder genoemde verantwoordelijkheid voor de veiligheid in de openbare ruimte zijn er wel algemene regels opgesteld. Het gebied moet immers openbaar toegankelijk én veilig blijven. Naast deze technische veiligheid is er ook oog voor de veiligheid van de zelfbeheerder.

#### *Afspraak over begrenzing*

Alleen bij de start van een initiatief voor een groter stuk groen worden duidelijke afspraken gemaakt over de begrenzing van het gebied en om welke werkzaamheden het gaat. Die afspraken worden

\*) Deze aansprakelijkheid komt voort uit het Burgerlijk Wetboek.

vastgelegd in een overeenkomst (convenant). Voorop staat dat de initiatiefnemer in hoge mate bepaalt hoe en wat het zelfbeheer inhoudt en daar ook een duidelijke eigen verantwoordelijkheid in heeft. Bij het maken van deze afspraken wordt ook het aspect schoonhouden van het gebied meegenomen.

#### *Aanspreekpunt*

De wijkregisseurs zijn het aanspreekpunt voor zelfbeheer. Minimaal 1x per jaar is er contact met de initiatiefnemers. Dit contact moment is geen controle, maar er op gericht na te gaan hoe het met het initiatief gaat en of de gemaakte afspraken moeten worden aangepast. De wijkregisseurs betrekken voor de technische aspecten de beheerders.

Stadsbeheer en Stadsontwikkeling kunnen vaktechnisch advies geven. Stadsbeheer kan materialen en producten leveren. Dit gaat op aanvraag via de route voor het indienen van een bewonersinitiatief. Daarvoor is een standaard lijst met vaste prijzen opgesteld van RS materialen en het leveren en plaatsen daarvan.

De gemeente bepaalt niet wat kwaliteit is. Dat is aan de initiatiefnemers zelf. Zij willen immers een toevoeging leveren en verantwoordelijkheid op zich nemen. Stadsontwikkeling en Stadsbeheer wil adviseren en meedenken. Aandachtspunt hierbij is dat toevoegingen aan de buitenruimte die verankerd worden in de grond automatisch eigendom van de gemeente worden.

Stadsontwikkeling en Stadsbeheer streven naar een gezamenlijke aanpak; Bewoners doen waar ze goed in kunnen en willen zijn. Stadsontwikkeling adviseert de bewoners over de kwaliteit van het initiatief en stadsbeheer voert de werkzaamheden uit die nodig zijn om de openbare ruimte veilig te houden.

Initiatieven in de openbare buitenruimte zijn opgenomen in de inspectierondes. Als er een onveilige situatie ontstaat moet door Stadsbeheer worden ingegrepen.

Tegenover het zelfbeheer staat in principe geen structurele financiële vergoeding, maar er kan voor bewonersinitiatieven via de gebiedscommissie een bijdrage voor de aanschaf van materialen worden gevraagd.

Als een bewonersinitiatief stopt worden de bewoners bedankt voor hun inzet. In principe wordt het onderhoud in dezelfde vorm voortgezet. Als dit niet kan omdat het te veel extra werkzaamheden met zich meebrengt, wordt het stuk omgevormd. Toevoegingen aan de buitenruimte waarbij gebruik gemaakt is van materialen conform de Rotterdamse stijl, worden zeker overgenomen.

#### **Wat is uitgesloten van Zelfbeheer?**

Niet alle onderdelen van de openbare ruimte kunnen worden onderhouden door bewoners vanwege de risico aansprakelijkheid van de gemeente.

#### *Onderhoud van bomen*

De gemeente zet zich in om het bomenbestand goed en gezond te houden. Daarvoor is specialistische zorg nodig. De gemeente zal dit onderhoud aan bomen in haar eigendom zelf blijven uitvoeren.

#### *Speeltoestellen*

In de Warenwet Attractie- en Speeltoestellen (WAS), vastgesteld door het Rijk, is geregeld hoe een speeltoestel eruit moet zien, hoe het wordt geplaatst en onderhouden (inclusief de ondergrond) en hoe je het hoort te gebruiken. Alles om de veiligheid van kinderen (gebruikers) zoveel mogelijk te waarborgen. Zolang de gemeente de WAS goed uitvoert, is het risico om aansprakelijk gesteld te worden voor schade bij speeltoestellen nihil. Alleen als de WAS niet correct wordt gevolgd, bijvoorbeeld door slechte controles of achterstallig onderhoud, loopt de gemeente het risico om aansprakelijk gesteld worden voor schadeclaims.

Om het risico om aansprakelijk gesteld te worden door schadeclaims zelf in de hand te houden, voert Stadsbeheer het beheer en onderhoud van speeltoestellen in openbaar toegankelijke buitenruimte zelf uit. Daarmee wordt ook invulling gegeven aan de eigenaars verantwoordelijkheid.

### *Watergangen*

De gemeente is als eigenaar van watergangen verantwoordelijk voor het beheer en onderhoud van watergangen en moet daarbij aan door het Waterschap vastgestelde eisen voldoen. Naast aspecten als veiligheid en expertise, kan ook de bestemming er voor zorgen dat niet alles mogelijk is.



